

EN ELS ORÍGENS DE LA INDÚSTRIA. ELS MOLINS DE LA CONCA BAIXA DEL LLOBREGAT A L'EDAT MITJANA. (SEGLES XII-XVI)

JOSEP FERNÁNDEZ TRABAL
Historiador

Articles

El present treball ofereix els primers resultats d'una investigació sobre els establiments industrials i la utilització de l'energia hidràulica en el curs inferior del riu Llobregat, de Martorell al mar, en els períodes medieval i modern (segles XII-XVII). La finalitat de l'estudi és conèixer amb la màxima aproximació possible el ventall d'activitats econòmiques que giraven entorn dels molins hidràulics i, en particular, els que eren moguts directament pel riu Llobregat i els seus principals tributaris: l'Anoia i les rieres de Rubí i de Cervelló.

A mesura que la recerca ha avançat, ha sorgit progressivament una complexa xarxa interrelacionada d'establiments moliners, dedicada a usos diversos i estretament vinculada al gran centre de producció, distribució i consum que és la ciutat de Barcelona. Els eixos de la investigació són els següents: la ubicació física dels centres industrials i la seva influència en el naixement i desenvolupament d'alguns dels pobles i comunitats humanes; la titularitat de les fonts d'energia (l'aigua) i de les instal·lacions i els conflictes que entorn d'ella es produeixen contínuament; els sistemes de gestió i explotació dels establiments industrials, i la tecnologia emprada. Les fonts utilitzades són documentals i arqueològiques, car únicament l'estudi integrat permet arribar a conclusions acceptables.

1. Molins i regadiu fins al segle XII

Les terres que formen en l'actualitat el Baix Llobregat, a partir de les dècades centrals del segle X, a mesura que la frontera amb els sarraïns s'allunyava i es feia més segura, van ser objecte d'una intensa colonització. Com ha afirmat Pierre Bonnassie, l'expansió agrícola que s'inicià aleshores estava estretament relacionada amb el millor aprofitament dels recursos hidrològics, és a dir, amb l'extensió del molí i el desenvolupament

del regadiu. És per això que en els documents de l'època l'activitat molinera i el regatge apareixen sempre units i s'han de cercar els primers establiments de molins en les zones irrigades.

Els indrets del Llobregat on es documenten les àrees irrigades més importants són la plana on conflueix el Llobregat i l'Anoia (terme de Castellví de Rosanes) i les terres riberenques del marge dret del riu que formaven part del terme del castell de Cervelló, relacionades totes elles amb importants dominis comtals o dels seus agents els vicaris. Una de les primeres notícies relacionades amb l'existència de regadiu al terme de Castellví de Rosanes és la venda efectuada pel vicari Sendret, l'any 951, d'un camp a Abrera, que incloïa una infraestructura hidràulica notable ("aquestes cases i corrals i horts i verdeguers, amb els recs i sobre-recs i sots-recs i els aqüeductes").¹ El camp estava a l'aiguabarreig del Llobregat i l'Anoia i confrontava amb aquests dos rius. En l'esmentat document, tanmateix, no es menciona l'existència de molins.

Per la mateixa època trobem també notícies abundants d'hortes i recs a la part riberenca del terme de Cervelló, en els llocs de Garrosa (Sant Vicenç dels Horts) i Santa Coloma de Montpedrós o de Cervelló. A finals del segle X existia en aquesta part del Llobregat un important alou dels comtes de Barcelona, dins del qual tenien gran importància les àrees d'irrigació. La iniciativa comtal en la construcció d'infraestructures de regatge resta plasmada clarament en els documents quan es refereixen al "rec de Miro comte" (962) i el "reguer que fou de Garsenda vescomtessa" (974).² Aquesta infraestructura, tal com afirma Josep Moran, no prenia l'aigua del riu Llobregat, sinó d'un indret a l'interior, aigües amunt de la riera de Cervelló. La importància de les hortes és evident, de manera que a

finals del segle X, al costat del primitiu topònim de *Garrosa*, apareix el d'*Horts*, que associat amb el de *Sant Vicenç* de l'església del lloc documentada ja l'any 957, acabarà consolidant el nou topònim de *Sant Vicenç dels Horts*.³

Quan els comtes Ramon Borrell i Ermessenda van vendre el castell de Cervelló i el seu terme a Ennec Bonfill, l'any 992, el territori estava farcit de molins, canals i hortes, però mentre que la superfície irrigada s'estenia tant per la vall fluvial del Llobregat com per les valls dels rius i rieres que hi confluen (*rivo Malvedo*, 921; *rivo de Torriliis*, 964; *rio de Cervilione*, 989; *rivo de Aquabella*, 1016; *rivo de ipsa Palma*, 1028), no hem trobat cap comprovació documental que hi haguessin molins en el Llobregat. En la venda del castell, els comtes es retinueren una part considerable dels alous comtals, integrada per quinze parcel·lades de terra, trenta mujades de vinya i els horts que formaven el domini del comte Borrell (*et ipsos hortos quod hodie Borrellus comes ad suorum opus tenebat ad suum dōnicum*), és a dir, la part del terme tocant al riu Llobregat, en el lloc de Sant Vicenç dels Horts i Santa Coloma.⁴ Pocs anys després, el 1001, els mateixos comtes vengueren una part dels esmentats alous a Hug, senyor de Cervelló, i en el document s'esmenten "*ortis, ortalis [...] aquas, aquarum vieductibus vel reductibus*", però no pas molins.⁵ Les propietats comtals de Cervelló anaven de reculada i l'any 1028 el comte Berenguer Ramon I empenyorà a Bonfill, fill de l'anterior, la resta del seu alou del Llobregat, que anava de la roca de Droch a Santa Coloma, integrat també per multitud de terres regades però sense cap esment d'activitat molinera. Hem de concloure que els molins comtals del terme de Cervelló estaven a l'interior i no a la ribera del Llobregat.

Al costat del regadiu impulsat pels comtes, els principals propietaris de terra a Cervelló construïren també infraestructures de rec en els seus alous, coexistent de fet diversos sistemes d'irrigació vinculats al domini de les aigües per part dels poders senyorialis en emergència, principalment els nous senyors del castell (els Cervelló) i el monestir de Sant Cugat del Vallès. El cenobi benedictí, que tenia els principals enclavaments a l'interior, als llocs de Santa Creu i Vallirana, no renuncià tanmateix a les fèrtils terres de la ribera del Llobregat, com es mostra en diverses permutes i donacions d'horts i camps situats a Montpedrós i Campllong (Santa Coloma de Cervelló) i a Sant Vicenç dels Horts.⁶ Sant Cugat del Vallès,

no apareix en aquesta època posseint molins al riu Llobregat, mentre que en controlava una xarxa a l'interior del terme, a les rieres d'Aiguabella i Cervelló, esmentats en els documents amb diversos noms (*Monestirols, Riera, Gorgo, Rovirol i Sererol*).⁷ Les relacions entre el monestir i els senyors del castell de Cervelló foren molt conflictives perquè ambdós poders es disputaven la propietat de la terra i de les aigües i el domini dels homes. El 1053, Alamany de Cervelló va restituir diversos alous de Vallirana a Sant Cugat del Vallès, entre els quals s'esmenten "molins, molinars amb totes les seves pertinences, i també els prats i pastures i les aigües per a regar".⁸

Si bé no consta l'existència de molins sobre el mateix riu Llobregat, almenys no abans de finals del segle XII, és evident l'existència de nombrosos petits canals moliners a la xarxa fluvial secundària que en desguassa. Les referències, en la major part, són, tanmateix, descripcions genèriques pel que fa a la seva ubicació i al tipus d'infraestructura hidràulica i maquinària que impulsava les moles. En els segles X i XI l'ús dels molins era generalitzat tant en els comtats catalans com a la resta d'Europa. Hom creu que els molins de l'alta edat mitjana eren molt senzills, formats per una resclosa que aturava i elevava el nivell de l'aigua del riu, un canal o rec força curt que la derivava i una petita casa o casal on hi havia les moles.⁹ Els molins sembla que eren de roda horitzontal impulsada per la força de l'aigua que queia per una canaleta connectada amb la bassa. Aquest sembla ser el tipus més comú de l'occident altmedieval. Els documents esmenten clarament el rec, el carcau o carcavà i el sots-rec, és a dir, la canalització que conduïa l'aigua a la bassa, la cavitat inferior construïda on era la roda o rodet que feia girar les moles situades al pis superior i l'escorredor que retornava l'aigua al riu una vegada feta la feina. De vegades s'esmenta el cap-rec referint-se a la presa que proporcionava l'aigua de tota la instal·lació, com una infraestructura que podia vendre's independentment del molí, com es troba en un document de l'any 1065 en què uns particulars van traspasar una vinya i el cap-rec d'un molí situats sota el castell de Cervelló (*el cap rec del molí amb el seu rec*).¹⁰ Molins d'aquests tipus es troben amb abundància en el segle X formant part de les propietats agrícoles i els podien tenir en règim de copropietat més d'una família, ja sigui perquè la titularitat s'havia dividit per raons d'herència o perquè la construcció requeria l'associació de més d'un emprenedor. Alguns molins només podien funcionar estacional-

ment segons l'aigua disponible. El 1104 Guillem Ramon de Castellvell i la seva esposa Ermessenda, senyors de Castellví de Rosanes, van confirmar un casal amb dues rodes de molí a favor de Pere Amat i Guilia, a canvi del cens d'un parell de capons. En el document s'esmenta que el cens s'havia de pagar només quan els molins molguessin: "amb la condició que cada any en el temps de les pluges, quan els molins puguin moldre, ens donis un parell de capons".¹¹ Aquest tipus de molí primitiu va sobreviure a les rieres i torrents de cabal inestable durant tota l'edat mitjana, com el que s'ha pogut documentar a la riera de Sant Just Desvern en una data molt més tardana del segle XIV.¹²

La documentació estudiada indica que els constructors de molins, siguin grans o petits propietaris, preferien ubicar-los en els seus afluents de l'interior, i que els molins dels segles X i XI no estaven construïts a la riba del Llobregat. L'absència d'aprofitament de les aigües del Llobregat per fer anar molins, es podria deure a la limitació dels recursos econòmics i tecnològics, però també al fet que la xarxa de molins existent als rius i rieres secundaris era suficient per absorbir la demanda de moltura.

Caldrà esperar al segle XII, en un context expansiu i de cristallització de les estructures feudals, per veure desenvolupar-se una nova xarxa de molins més productius i eficients. A partir del segle XI els pagesos van perdre totalment el control de les instal·lacions, que van passar a mans dels senyors laics i eclesiàstics. Els titulars dels grans dominis establiren els molins a canvi de censos o bé concediren permisos de construcció a segones persones, que després d'edificar els molins es feien càrrec de l'explotació a canvi de lliurar una part dels beneficis o de censos.¹³ L'Església va absorbir els molins que tocaven a les seves propietats gràcies als llegats testamentaris i a les donacions pietoses. Aquest és el procés que documenta perfectament el Cartulari de Sant Cugat del Vallès en les dominicatures del monestir a Cervelló i Castelldefels.

A Castelldefels està documentat el molí de la Sentiu, dins del terme d'Eramprunyà, formant part de la dominicatura sancugatenca de Castelldefels, que l'any 1178 l'abat de Sant Cugat del Vallès va exceptuar de l'establiment del dit domini a Tició, perquè el molí i altres alous pertanyien a l'església de Santa Maria: "excepte l'església de Santa Maria amb el seu molí de Sentith i els seus alous i masos".¹⁴

A Vallirana, l'any 1115 es troba la primera menció al molí de la Libra, en la donació dels béns que Duran Lleopard féu al seu fill Berenguer, en la qual es reservà el dret de moldre un dia i una nit setmanals en el dit molí: "em retinc jo, Duran Leopard, en tot això i per sempre, a les meves voluntats, fer un dia i una nit en el molí de Libra". El règim d'explotació compartida mesurat en dies i nits setmanals fou el sistema més usual en els molins senyorial del monestir de Sant Cugat del Vallès. A Sant Vicenç dels Horts està documentat a finals del segle XII el molí dels Horts, propietat de Bernat de Vilanova, que com el molí de la Libra, estava establert a diversos pagesos en un règim de dies i nits. L'any 1181 un home anomenat Ramon Esquina fou establert en un dia i una nit a canvi del cens de dos sesters d'ordi (*la cinquena feria amb la seva nit de cada setmana per sempre*). Tres anys després, el 1184, el mateix Bernat de Vilanova va donar el molí a l'abat de Sant Cugat del Vallès a canvi de 1.350 sous barcelonesos.¹⁵ Com en casos anteriors, es desconeix el curs d'aigua que alimentava el rodet, tot i que és altament improbable que fos del riu Llobregat.

A Castellví de Rosanes es troben les primeres notícies de molins al riu Anoia a començament del segle XII. En una data imprecisa entre el 1108 i el 1137, es van vendre dos molins en aquest riu fent constar que molien: "els nostres molins molents, que tenim en el comtat de Barcelona en el terme de Castellví en el riu Anoia". En la descripció del molí s'esmenta la resclosa (*caput aquis*), el rec que conduïa l'aigua a les dues moles (*el rec per on passa l'aigua que li pertany per a fer moldre els dos molins*) i el carcabà per on aquella sortia cap al riu (*els carcaus fins a l'Anoia*).¹⁶ Es tracta, en aquest cas, d'un molí de roda horitzontal molt semblant al model que posteriorment es perfeccionarà en els grans casals del Llobregat.

A la riera de Rubí també estan documentades diverses instal·lacions molineres construïdes dins del terme de Castellbisbal, que eren motiu de conflictes entre els senyors del castell i els seus castlans i entre aquests i els habitants del terme. La primera notícia es refereix a la sentència judicial de l'any 1112 sobre el plet que enfrontà els castlans de Castellbisbal i els pobladors de la baronia arran de l'obligació que aquells els imposaven de fer obres en els molins. És interessant el document perquè els jutges declararen en la sentència que havien vist al Llobregat i a la riera de Rubí els molins objecte de la controvèrsia (*senti-*

ren dir i veieren molins en el Llobregat i el riu Roig), essent aquesta la referència més antiga a molins al riu Llobregat.¹⁷ En una relació dels censos que el bisbe de Barcelona rebia de Castellbisbal, que s'ha de datar a començament del segle XII, s'esmenta un sester de blat del molí de "Guisen" i dues parts dels guanys del molí "Davidam".¹⁸ Sobre aquest darrer molí s'ha conservat una concòrdia del mateix any 1112 entre el bisbe de Barcelona i Guillem Ramon de Castellvell, que no ofereix cap dada sobre la seva ubicació.¹⁹ Es podria tractar del molí anomenat *de Viula*, situat a la riera de Rubí i que dona origen a la població del mateix nom, que l'any 1140 el primicer de la catedral de Barcelona va concedir a un prevere anomenat Guillem, amb la condició de construir-hi una torre de defensa.²⁰

2. Els grans casals de molins del riu Llobregat en el segle XIII

El segle XIII fou una època de creixement demogràfic i econòmic de Barcelona i del territori del seu entorn. Les comunitats humanes que vivien al Llobregat van rebre amb força la influència de Barcelona i a tot arreu es van materialitzar importants empreses i projectes finançats per la nova classe emprenedora i burgesa que governava la capital del Principat en estreta aliança amb els comtes reis. Les tranquil·les aigües del Llobregat començaren a ser aprofitades com a força motriu dels establiments industrials que s'edificaren als seus marges, i a aquest efecte es construí una important infraestructura de preses, canals i casals destinada a impulsar un nombre creixent de moles.

El primer gran establiment de molins alimentats per les aigües del Llobregat es construí en la darrera dècada del segle XII, durant el regnat d'Alfons el Cast, i donà origen als anomenats *molins reials del Llobregat*. La iniciativa reial d'establir molins al Llobregat s'ha de relacionar probablement amb l'aturada que va experimentar la construcció de molins en el rec comtal en aquell regnat. Segons els estudis realitzats, l'any 1153 la sèquia que prenia l'aigua del Besòs a l'alçada de Montcada i la conduïa a Barcelona, suportava un mínim de vint-i-tres molins destinats a la producció de farina.²¹ En el context de creixement que caracteritzava l'economia catalana dels darrers anys del segle XII, els gestors del patrimoni reial van desviar l'atenció preferent de les aigües domesticades del rec comtal per explotar les immenses possibilitats —i també les enormes dificultats— que oferia

la regulació i explotació racional del Llobregat. És indubtable que l'expectativa d'aconseguir un substancial augment dels ingressos econòmics de la corona, incrementant les fonts de rendes del patrimoni reial, és un factor que els seus impulsors van tenir en compte. Ens trobem en uns moments en què les activitats industrials, fins aleshores concentrades a la ciutat comtal, s'expandiren més enllà del pla de Barcelona vers les conques del Llobregat i del Besòs.²² En aquest sentit, la indústria medieval va oferir el seu suport a la realitat humana i econòmica, que es va traduir jurídicament en el concepte de territori de Barcelona.

Darrere de la iniciativa reial seguí la del poderós llinatge dels Cervelló, que construïren nous casals de molins a l'altra riba del Llobregat, dins del terme de la seva baronia de Cervelló, a les parròquies de Santa Coloma i Sant Vicenç. Alguns dels nous molins no es destinaren a la moltura del gra sinó a la draperia. Com a resultat d'aquest procés, l'activitat molinera situada en el curs baix del Llobregat convertí aquell riu en el motor d'una de les primeres concentracions industrials de la Catalunya medieval.

2.1. Els molins reials del Llobregat

El primer casal de molins al Llobregat fou construït en el lloc de Matoses entre els anys 1188 i 1190. L'any 1188 un home anomenat Joan Moliner va rebre del rei l'encàrrec de realitzar un gran projecte que tenia el doble objectiu de construir un canal per dur l'aigua del Llobregat a la ciutat comtal, a través del coll de Forcats, i de construir un gran casal de dotze molins. S'ha conservat l'acord que va subscriure l'esmentat Joan Moliner amb Llobell, batlle de Barcelona, en el qual s'estipulà que aquell rebria el salari de 350 sous més un premi de 50 morabatins si l'obra s'acabava en el termini establert d'un any.²³ D'aquest document es dedueixen dos fets importants. En primer lloc, que en aquella època existien a Barcelona els recursos econòmics, humans i tècnics per realitzar projectes de gran complexitat. Segonament, que la construcció dels molins reials del Llobregat fou una empresa realitzada directament pel rei amb recursos propis i que, com a conseqüència, el rei va tenir el control total de l'explotació.

Si bé l'empresa de l'aigua de Barcelona no va reeixir —el projecte del canal del Llobregat serà des d'aleshores un anhel permanent, i mai realitzat, dels governants de la capital catalana—, dos anys després del

conveni esmentat el casal dels dotze molins estava acabat, car l'any 1190 el rei va establir la farga dels molins a Bernat Ferrer: “et dono a tu, Bernat Ferrer, i a la teva descendència i posteritat, un després de l'altre indivisiblement, la meva farga dels molins del Llobregat que allí he fet fer de nou”.²⁴ Bernat Ferrer havia de fabricar les piques dels molins a canvi del salari de cinc quarteres d'ordi mensuals: “perquè resideixis allí contínuament i llossis les piques de tots els molins amb el teu carbó i rebis, tu i els teus successors, per mercè de les piques, cada mes, cinc quarteres d'ordi a mesura de Barcelona”. Els altres instruments de ferro, llevat de les piques, els havia de fer per al rei, però en aquest cas el carbó i el ferro els havia de posar el monarca: “i m'hagis de fer, tu i els teus, a mi i als meus, tots els altres treballs i instruments de ferro que sigui necessari per als molins amb el meu ferro i carbó”. La retribució del ferrer havia de ser la mateixa “que sigui de costum donar en els altres molins que són a Cervelló, en el riu Roig o també que en els meus molins de Barcelona es dóna”, disposició que ens indica que en aquella època la conca baixa del Llobregat estava poblada de molins.

En la mateixa concessió, el rei establí un terreny a Bernat Ferrer, on havia de construir la casa i la ferreria (“et dono també un lloc al costat dels molins on facis la teva habitació i la farga”) al cens d'un parell de capons. A més, el rei li concedí la mulneria del quart molí del casal (“la mulneria d'un molí, que és el quart vers orient, perquè hi posis un bon i fidel moliner que aquell tingui bé i el serveixi assíduament”), amb la condició que Bernat Ferrer havia de lliurar 5/6 parts dels guanys. Per tot plegat, Bernat Ferrer pagava al rei 150 sous. Aquest document ens informa que el rei explotava els molins del Llobregat segons el sistema de la mulneria utilitzat també en els casals del rec comtal.²⁵ La mulneria era un sistema d'associació entre el propietari del molí —en aquest cas el rei— i un concessionari, que rebia l'encàrrec d'explotar-lo. El contracte preveia les obligacions de cada part i el repartiment dels guanys i de les despeses. El concessionari no era generalment un moliner d'ofici, sinó un soci capitalista que s'obligava a pagar el salari del moliner i certes despeses de manteniment, com les piques de ferro, a canvi de la sisena part dels beneficis, mentre que el rei sufragava les altres despeses i cobrava les cinc parts restants.

Els molins del Llobregat constituïren des d'aleshores un ingrés econòmic important del patrimoni reial i

els seus beneficis es comptabilitzaven junt amb les rendes de la batllia de Barcelona. En el testament d'Alfons el Cast, del 1194, el rei assignà diversos llegats pius sobre les rendes dels seus molins reials del Llobregat.

Però el rei no defallia del projecte de l'aigua de Barcelona i l'any 1198 va signar un important conveni amb els cavallers de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que estaven establerts en el seu domini del castell Ciuró, per fer realitat la conducció de l'aigua del riu a la capital. Segons els pactes establerts, el rei féu donació dels molins reials del Llobregat a l'Hospital i es reservà únicament una quarta part dels beneficis: “que jo tingui la quarta part del tot íntegra, llevada primer la mulneria dels molins, i la casa de l'Hospital tingui tres parts”. Concedí a més una salvaguarda general per a tots les persones que anessin a moldre en els molins (“i que els homes i dones que vinguin als molins de la predita sèquia, que hi vagin salv i segurs amb tots els seus béns, tant a l'anada com a la tornada”) i es pactà que si la reparació de la resclosa construïda en el riu tenia un cost superior a 2.000 sous, el rei havia de pagar la meitat de les obres.²⁶ Aquest document esmenta per primera vegada la gran resclosa que necessàriament s'havia construït en el riu per aturar i elevar el nivell de les seves aigües fins al canal dels molins.

Deu anys després, el projecte es mostrà també inviable i el rei signà un nou acord amb els cavallers de Sant Joan, que rescindí totalment l'anterior del 1198. En virtut del nou pacte de l'any 1208, l'orde de l'Hospital restituí al rei tots els drets sobre els molins reials i sobre el lloc de Ciuró, a canvi d'un molí situat al casal de Soler, en el rec comtal, i l'aigua per regar certes terres del pla de Barcelona.²⁷ A començament del segle XIII els molins reials del Llobregat s'anomenaven *molins de Matoses*. L'any 1205 els molins eren una referència geogràfica prou significativa perquè s'esmentin en un document d'empenyorament de terres al Llobregat: “t'empenyorem tot el nostre honor conreat i erm, que tenim en el comtat de Barcelona, dels molins de Matoses i les muntanyes d'Olorda i Sant Just Desvern fins al mar, i de la roca del Llobregat vers occident fins a Barcelona”.²⁸

El mateix any de la retirada dels frares hospitalers dels molins del Llobregat (1208) apareix per primera vegada en l'univers dels molins reials la família barcelonina dels Durfort. Aquell any, Durfort, batlle

de Barcelona, va signar un conveni en nom del rei amb el ferrer dels molins, l'esmentat Bernat, gràcies al qual sabem que en aquell moment els molins reials agrupaven quinze moles, dues de les quals les havia construït en nom del rei el mateix Durfort en els extrems oriental i occidental del casal. Segons el conveni, Bernat Ferrer augmentaria els seus ingressos pel dret de llòssol amb dues punyeres mensuals de blat.²⁹ L'any següent el rei Pere I es va veure obligat, en virtut dels acords del seu avi amb els templers, a cedir a l'orde del Temple el delme dels emoluments provinents dels molins del Llobregat.³⁰

La família Durfort té un paper cabdal en els molins del Llobregat durant el regnat de Jaume I. L'any 1228 els germans Bernat i Berenguer Durfort, que han actuat decisivament perquè el rei recuperi la vila i els molins de Matoses que havia perdut transitòriament, van ser recompensats amb la donació de dos molins a canvi del cens de dos morabatins anuals.³¹ Es tractava de dos molins independents del casal: un molí de torre, que es podria correspondre a un molí fariner de cup, i un altre de draper. Els dos molins els havien construït els Durfort, però mentre que el primer estava concedit en nom del rei a un tal Arnau Batlle amb el sistema tradicional de la mulneria, el molí draper era explotat directament pels beneficiaris. Es tracta del primer molí draper o bataner, és a dir, dedicat a l'estovament de draps de llana, del qual es té notícia al riu Llobregat fins ara. La donació, altrament, és significativa, perquè representa una modificació important del règim de concessió dels molins reials, introduint-se la possessió emfitèutica i una divisió diferent dels beneficis. Mentre que en els molins del casal, que s'explotaven segons l'esmentat sistema de la mulneria, el rei rebia les 5/6 parts dels guanys, en els dos molins esmentats els beneficis anaven íntegrament a mans dels Durfort, restant únicament al rei el cens dels dos morabatins, equivalent a divuit sous.

Els Durfort explotaven els molins amb sistemes diversos, que podien anar de l'arrendament al sotesestabliment. Berenguer Durfort va sotesestablir, l'any 1234, un molí al moliner Pere Picapedres, al cens de seixanta-tres sous. Com que el rei cobrava només divuit sous de cens, segons la concessió de sis anys enrere, Berenguer Durfort n'extreia un benefici net de quarantacinc sous. L'any 1239, Berenguer Durfort va recuperar unes cases que havia establert també a l'esmentat Pere Picapedres.³² La situació cada vegada més preminent d'aquell ric ciutadà originà nombrosos con-

flictes. Berenguer Durfort no respectava el monopoli de la ferreria que el rei havia concedit a Bernat Ferrer i es resistia a pagar el llòssol, fins que una sentència reial de l'any 1244 el condemnà a pagar l'esmentada prestació: "Berenguer Durfort ha de donar a Bernat Ferrer la mercè del llòssol des del temps de la introducció del plet, tant com és acostumat de donar en els molins veïns del casal."³³

L'any 1253 el rei autoritzà Berenguer Durfort a mudar de lloc el molí draper, que estava construït en el sots-rec dels molins reials, és a dir, sota el casal, i a construir-lo en un solar situat al costat del pont de la riera de Cagalell, abans de l'esmentat casal: «canviïs i transfereixis el teu molí draper que tens sota els nostres molins del Llobregat a aquella nostra peça de terra [...] que està sobre els dits molins nostres, al costat del pont». Les causes de la modificació eren exclusivament tècniques, perquè els molins drapers funcionaven amb roda vertical i requerien un corrent constant d'aigua, condició que no es donava amb el cabal que eixia dels carcabans del casal reial. El rei concedí llicència a Berenguer Durfort «perquè en el rec nostre puguis edificar i construir el pilar de pedra i calç, en el qual sigui posat el cap de la roda del dit teu molí». El concessionari rebia també autorització per construir l'equipament complementari per estendre i assecar els draps (*ad solejandum et disccandum ibi pannos*) i podia canviar lliurement l'ús del molí i destinar-lo a moldre blat: «el predit molí puguis fer-lo draper o blader sempre i quan et plaurà».³⁴ D'aquest interessant document es poden extreure dues conclusions: que l'esmentat molí draper era de roda vertical d'impulsió inferior —el mateix sistema emprat per la majoria de molins drapers catalans de la mateixa època— mentre que els molins fariners del casal reial funcionaven amb roda horitzontal o de turbina; i que els molins de roda vertical podien ser utilitzats indistintament per batanar draps o moldre farina. En l'estat actual dels nostres coneixements, el fet que tots els molins drapers fossin verticals però que no tots els molins verticals fossin drapers sembla la hipòtesi més versemblant.

L'any 1260, Berenguer Durfort tenia al costat del casal dels molins reials dos molins drapers, que havien estat malmesos pels soldats mercenaris que el rei va estacionar a Molins de Rei per la guerra contra la noblesa revoltada. Un d'aquests, anomenat molí roder (*molendinum roderio*), és segurament el molí de roda vertical esmentat en el privilegi de 1253. Aquest

molí va patir danys a la teulada i al safareig per valor de 436 sous (*extrahendo tegulas in molendino roderio et tigna*), mentre que el segon molí estava establert en aquell temps a una dona anomenada Maria Drapeira, que va declarar una pèrdua de 200 sous.³⁵ L'any 1263 el rei encara confessà deure 1.321 sous a Berenguer Durfort per aquesta causa.³⁶

L'any 1265 Berenguer Durfort havia canviat l'ús del molí roder, que es dedicava ara a moldre blat, en oberta competència amb els possessors dels molins reials que eren també fariners. Obert el conflicte, el rei va declarar que Berenguer Durfort podia moldre tot el gra que portessin al seu molí i posà els transportistes sota la seva salvaguarda.³⁷ Poc després, l'any 1267, el rei i Berenguer Durfort pactaren una important diferència sobre la contribució que aquest darrer havia de fer a les obres de reconstrucció de la presa i del rec malmesos per una inundació, acordant que Berenguer Durfort havia de posar-hi únicament un home i pagar el seu salari i despesa mentre durés la reparació: “hagis de posar en la sèquia o en la resclosa dels dits molins, sempre que les dites sèquia i resclosa estiguin trencades, un home”.³⁸

Els Durfort obtingueren també una altra important concessió. L'any 1273 el rei va concedir a Guillem Durfort, senyor de la vila de Sant Feliu, llicència per prendre aigua del rec dels molins reials del Llobregat i regar les terres del terme de l'esmentada vila. La concessió es referia a “una bona sèquia d'aigua i a tota l'aigua que vulguis prendre per a regar el terme de la vostra vila de Sant Feliu”, amb la important excepció que el rei autoritzava la presa de l'aigua en la part superior del rec, sobre el casal dels molins, i no en el rec de desguàs com seria més lògic. La concessió era tan important que va caldre la confirmació de l'infant Pere, el primogènit i hereu de la corona, qui la va concedir en termes ben explícits: “que puguis prendre sobre els molins de Llobregat anomenats del rei, de l'aigua dels dits molins, una bona sèquia d'aigua i quanta aigua sigui necessària per a regar el terme de la vostra vila de Sant Feliu”.³⁹ Encara que molt probablement la concessió reial no va arribar a materialitzar-se, deixa constància de la importància que els grans propietaris territorials seguien atorgant al regadiu.⁴⁰

El conjunt d'ingressos que el rei extreia dels molins reials era considerable, car a les rendes dels molins s'afegiren ben aviat els drets dominicals (censos i lluï-

mes) i els drets procedents de la justícia que pagaven els habitants de la vila de Molins de Rei. A mitjan segle XIII els funcionaris reials no recaptaven directament les rendes, sinó que les arrendaven en subhasta pública, sistema que estalviava a l'administració reial les despeses de gestió i que permetia comptar amb uns ingressos segurs valorats prèviament. L'any 1249 el batlle reial les va arrendar per l'elevada suma de 4.450 sous anuals: “els molins del senyor rei del Llobregat, és a dir, els dits molins amb tots els drets que el senyor rei rep a la part de Ciceró, i amb tots els censos, tant del casal com de la vila, i amb totes entrades, rèdits i províncies i lluïsmes pertanyents al senyor rei en els dits molins i vila”.⁴¹ En els arrendaments, el rei es reservava els ingressos procedents de l'alta justícia criminal i la meitat de les taxes de la cùria judicial, i els arrendataris s'obligaven a efectuar el manteniment dels molins llevat de la presa, recs, canals i tremuges, que constituïen la principal obligació del batlle reial.

Les rendes s'hipotecaven sovint i fins i tot es lliuraven als creditors del rei en garantia dels deutes, com succeí l'any 1263, en què s'ordenà entregar-les a Guillem Borrell, ciutadà de Narbona, en garantia dels 5.000 sous barcelonesos que li havia deixat.⁴² En aquest document s'esmenta també que el recaptador dels censos rebia un salari de dotze diners diaris. Al mateix temps, sobre les rendes dels molins el rei assignava salaris i pensions a funcionaris i benefactors. En l'arrendament de l'any 1266, per exemple, els arrendataris havien de pagar a Pere de Castellaçol noranta quarteres anuals d'ordi, i a Arnau de Barbastre quaranta de forment.⁴³

La posició del Temple en els molins reials, establerta en la donació de la dècima de l'any 1209, amb el pas del temps també va evolucionar. En una data que desconexim els templers van renunciar al delme a canvi d'un molí en plena propietat, que explotaven també amb el sistema de la mulneria. De la mateixa manera que el rei, els frares templers de la comanda de Barcelona també arrendaven les rendes del molí. L'arrendament de l'any 1239, a favor de Jaume Gras, de Molins de Rei, es valorà en cent quarteres d'ordi,⁴⁴ i la de l'any 1291, en 130 sous.⁴⁵

La situació excepcional dels Durfort i dels templers —els primers possessors de molins que no havien de lliurar els beneficis al rei— s'anà generalitzant amb el temps. A finals del segle XIII alguns molins del

casal havien sortit de la senyoria reial i es tenien en lliure i franc alou, com el molí que l'any 1282 els esposos Arnau de Torrelles i Agnès van vendre a Joan de Banyeres, ciutadà de Barcelona, pel preu de 2.900 sous: "el molí [...] amb moles, rodes i rodets, trestrelladors, piques, gleves i glevers i tots els seus aparells i utensilis [...] que per lliure i franc alou tenim i posem en el casal dels molins del senyor rei que són en el Llobregat [...] segons en el privilegi al meu pare, el dit Arnau, concedit pel senyor rei Jaume, d'índita recordació, llargament i plena es conté". El molí que es venia era la setena mola del casal: "és a dir, que després que la sisena roda dels dits molins del senyor rei prengui l'aigua, que la dita roda que et venc és la setena en prendre aigua com les altres".⁴⁶

El tipus de molí predominant a Molins de Rei era el de turbina, és a dir, el de roda horitzontal i eix vertical que rebia l'aigua del rec per la canal o rampa. La documentació no esmenta l'existència de la bassa. La gran quantitat d'aigua que es captava del riu i el perfeccionament de les rodes i dels eixos —en les quals s'ha introduït plenament el metall com denota la importància de la farga— va augmentar considerablement la força motriu. El fet més sobresortint del casal de Molins de Rei està en el nombre tan elevat de moles que s'impulsaven amb la mateixa aigua. Dels documents es desprèn clarament que les moles —mogués per la corresponent turbina situada en el carcabà del nivell inferior— estaven construïdes en filera, i que cadascuna tenia la seva pròpia entrada d'aigua a través d'una comporta o trestellador que el moliner obria i tancava per regular la potència del molí.

Al costat del model dominant de turbina hi ha documentats altres tipus de molí, com el de roda vertical i eix horitzontal aplicat indistintament a rodes farineres o draperes, i probablement un molí de cup.⁴⁷ Hem d'arribar a la conclusió que els constructors dels molins reials del Llobregat coneixien i assajaren, segons les necessitats existents, els diversos tipus de molins coneguts a l'època.

Si els molins reials foren determinants en el naixement de la vila de Molins de Rei també ho foren en el seu desenvolupament. Com hem vist, la vila tenia batlle, tribunal i notari, nomenat pel rei l'any 1265 a canvi de 800 sous melgoresos.⁴⁸ L'any 1257 es recaptaven a la vila diverses imposicions veïnals i a partir del 1269 s'hi celebrava mercat.⁴⁹ Així mateix, l'any 1293 hi ha documentada l'existència d'una capella a la vila,

en la qual el canonge Ponç Ramon, un important propietari del terme, va fundar amb el suport reial un benifet a la capella de Sant Jaume perquè un sacerdot celebrés cada dia la missa. El rei va perfeccionar la fundació donant a l'esmentat dos diners diaris "sobre les entrades i moltures dels molins de la dita vila".⁵⁰

2.2. Els molins de Santa Coloma de Cervelló

No es coneix la data exacta de la construcció dels primers molins de la baronia de Cervelló en el Llobregat. L'empenyorament que Guillem de Cervelló va fer a Berenguer Bous, habitant de Barcelona, l'any 1194, del seu honor de Cervelló amb totes les rendes i els molins ("tot el meu honor, cases, masos, terres i molins amb el cens i usatges i totes les eixides") no es refereix probablement als molins del riu Llobregat, sinó als ginyos hidràulics que funcionaven a l'interior de la baronia de temps immemorial.⁵¹ Els molins del Llobregat, coneguts significativament com a "molins nous", estaven en funcionament amb tota seguretat a finals del 1213. El 13 de desembre d'aquell any, Guillem de Cervelló i la seva esposa Elvira van reconèixer a Berenguer de Castellvell, habitant de Barcelona, que havia pagat la construcció dels molins de Campllong ("que amb la teva pròpia pecúnia has construït i edificat tots els molins amb els seus drets i pertinences que són en el lloc de Campllong, en el terme del castell nostre de Cervelló"), i a canvi li concedí els esmentats molins a perpetuïtat junt amb la llicència d'edificar-ne de nous riu avall, entre el mas de Campllong i la casa de Trilla, és a dir, fins al límit amb Sant Boi. Berenguer de Castellvell rebé llicència per prendre aigua del riu dins del terme del castell de Cervelló per fer anar els molins i per regar els camps de la parròquia de Santa Coloma, així com per agafar tota la fusta que fos necessària al servei del molí i de la resclosa. Els concessionaris es reservaren la meitat dels ingressos dels molins i del rec ("amb la condició que, de tots els ingressos dels predits molins, tant dels fets com dels que es puguin fer, llevada primer el dret de la mulneria, ens donis sempre fidelment la meitat, i tu i els teus tingueu l'altra meditat i també la meitat de tot el regatge") i a canvi havien de pagar la meitat de les despeses de manteniment ("hi posem la meitat de totes les moles i rodets, canals, piques i fusta i dels aqüeductes i reductes i tots els altres aparells i pertinences dels molins").⁵² El document mostra que els molins senyorials de Cervelló no havien estat construïts directament pels senyors de la baronia, sinó pel capital barceloní, circumstància que en determinà des-

prés l'exploració i el règim de divisió dels beneficis, que com hem vist s'establí al 50%. Berenguer de Castellvell era un dels burgesos barcelonins més actius i emprenedors del moment, gran propietari al territori del Llobregat i al Penedès. Emparentat amb els Bous i els Durfort, va morir l'any 1229 llegant els molins de Cervelló a la seva filla Garsenda.

L'any 1234 Elvira, vídua de Guillem de Cervelló, hipotecà els molins del Llobregat i el mas de Campllong ("els molins del Llobregat amb totes les seves pertinences i el mas de Campllong") per poder pagar un deute que havia contret amb Arnau Bous i que aquest havia traspassat a Garsenda, vídua de Bernat de Sant Ponç, tots ciutadans de Barcelona.⁵³

L'any 1249 es va produir un significatiu canvi en la gestió dels molins, que havien estat reconstruïts per un tal Pere Moliner després d'unes inundacions. Aquell any el noble Guillem de Cervelló va concedir a Ferrer Moliner, fill de Pere, la mulneria dels molins amb el dret de cobrar els salaris o moltures acostumades, reservant-se per a ell tots els ingressos restants. Ferrer Moliner havia de pagar 200 sous per la concessió.⁵⁴ En aquest moment, per tant, els Cervelló es van equiparar al règim vigent en els molins reials i van recuperar el ple domini i gestió dels molins del Llobregat.

Els molins de Santa Coloma de Cervelló van representar una forta competència amb els molins reials del marge oposat del riu. L'any 1250 el rei Jaume I va haver d'intervenir, des de Morella, ordenant als oficials reials que no impedissin a ningú anar a moldre en els molins de Guillem de Cervelló.⁵⁵ L'afer dels molins fou un dels aspectes que apareixen en la concòrdia que posà fi, l'any 1263, a les lluites entre Guillem de Cervelló i la ciutat de Barcelona, un cop acabada la revolta nobiliària contra el rei. En la sentència arbitral pronunciada per Jaume I es declarà la llibertat de tots els homes i dones d'escollir els molins del Llobregat que volguessin: "que Guillem de Cervelló no prohibeixi a ningú ni vedi anar a moldre als molins reials del Llobregat, i el senyor rei tampoc pugui prohibir el mateix als homes que vulguin moldre en els molins de Guillem de Cervelló".⁵⁶

El manteniment de la resclosa en la llera del riu exigia una gran quantitat de llenya i de fusta que els senyors del castell extreïen dels boscos del terme en greu detriment dels possessors de les terres, que s'opo-

saven a aquella arbitrarietat. Aquest conflicte s'arrossegà fins que Guillem de Cervelló, en la carta de franqueses atorgada als habitants de la baronia el 1267, establí que no podia tallar arbres de les possessions sense pagar abans el seu preu just: "que mai nosaltres ni els successors nostres tallem ni fem tallar en cap de les vostres tinences qualsevol arbre per a la resclosa dels molins nostres, ni per a qualsevol altra obra, si primer no composem amb vosaltres i el preu dels arbres us sigui pagat".⁵⁷ El mateix any, els pagesos de la dominicatura de Sant Cugat del Vallès a Santa Creu i Vallirana van obtenir de Guillem de Cervelló, entre altres llibertats, l'exempció plena de fer obres de reparació en la resclosa dels molins ("obres en el castell i resclosa dels nostres molins").⁵⁸ Amb aquestes disposicions els molins del Llobregat sortien de l'òrbita de l'administració senyorial tradicional mitjançant els serveis de treball obligatori per ser mantinguts directament pels senyors o els seus arrendataris amb mitjans molt més eficients.

2.3. Els molins de Sant Vicenç dels Horts

La darrera menció que coneixem dels molins de Campllong data del 1274, formant part de l'heretament universal que Guillem de Cervelló atorgà a favor del seu fill Guerau: "els molins de Cervelló amb la casa o casal en què són construïts i amb totes les seves pertinences i drets d'aquests molins, i tot el que tenim i posseïm a la parròquia de Santa Coloma de Cervelló".⁵⁹ Pocs anys després, el nou senyor de Cervelló va construir un nou casal de molins tocant a la vila de Sant Vicenç dels Horts, i els molins de Campllong molt probablement van ser abandonats, ja que l'any 1293 Guerau de Cervelló va establir per al conreu diverses peces de terra per on discorria el rec dels esmentats molins.⁶⁰

El nou establiment industrial edificat a Sant Vicenç dels Horts devia estar en funcionament l'any 1280, quan el ciutadà Pere de Sitjar va rebre de Guerau de Cervelló, "en feu i benefici personal, cent quarteres d'ordi a mesura de Barcelona rebedores cada any sobre el cens que paguen els moliners dels meus molins nous del Llobregat".⁶¹ En la concòrdia sobre el feu de la Casa de Cort, de l'any 1293, entre Guerau de Cervelló i Guillem de Cort, trobem consolidada l'expressió de "molins nous que tenim a Sant Vicenç dels Horts".⁶² En aquest mateix any, el noble senyor de Cervelló instituï un benifet presbiteral a l'altar de Sant Antoni de la capella del castell nou, dotant-lo entre

altres rendes amb la mitja dècima que rebia “en els molins nostres nous que tenim en la parròquia de Sant Vicenç dels Horts, terme del castell de Cervelló, excepte el molí de Blancafort” i amb el censal de sis quarteres d’ordi que rebia a la festa de Sant Miquel d’un tal Guistart “per la torre dels dits molins”.⁶³ Aquesta disposició ens indica l’existència a Sant Vicenç dels Horts d’una gran construcció fortificada destinada a contenir els molins de la baronia de Cervelló.

En els molins del nou casal es troba la possessió en feu, car algunes de les rodes es troben infeudades als principals feudataris de la baronia de Cervelló, segons consta en un document del 1281, en què el cavaller Arnau de Torrelles apareix com a possessor d’un molí “en el casal dels molins nous”.⁶⁴ Altres rodes s’havien establert en emfiteusi, com la que posseïa Galceran de Rosanes al cens de dos morabatins, l’any 1288.⁶⁵ Però amb independència del règim jurídic que en determinava la possessió, l’explotació dels molins es regia segons el sistema prou conegut de les mulneries.

En aquestes dècades finals del segle XIII es va discutir una qüestió que interessava particularment els propietaris de molins del Llobregat: la construcció d’un pont sobre el riu que evités la dependència de les barques de Sant Andreu i de Sant Boi. Els consellers de Barcelona, els més interessats en el projecte per assegurar les vies de comunicació de la ciutat vers ponent i migdia, volien un pont a prop de la ciutat comtal i els seus interessos semblaren concordar inicialment amb els del rei quan, l’any 1278, Pere II n’autoritzà la construcció al costat de la vila de Molins de Rei.⁶⁶ Un pont en aquell lloc era una bona notícia per als Cervelló, els propietaris de l’altre gran establiment moliner de la regió, i l’anunci de la seva propera construcció pot explicar el desplaçament dels molins de la baronia riu amunt vers Sant Vicenç dels Horts. Per als propietaris i administradors dels molins reials, tanmateix, un pont a Molins de Rei significava la pèrdua de la seva situació de domini i això pot explicar en definitiva que a les corts de Barcelona de l’any 1283 el projecte inicial del pont de Molins de Rei sigui abandonat per un emplaçament més allunyat en la roca de Droch, és a dir, entre Pallejà i Sant Andreu de la Barca (“Ítem, volem i concedim que es faci pont en el Llobregat, en la roca de Droch, salvant que si d’això és fa alguna injúria, determinada aquesta amb brevetat, sigui esmenada competentment.”)⁶⁷ La polèmica no era una qüestió menor i hi estaven en joc importants interessos. L’any següent, el privilegi *Recogno-*

verunt Proceres va reconèixer definitivament la llibertat dels habitants de Barcelona per anar a moldre els cereals on volguessin, llevat dels forners i flequers, que estaven obligats a utilitzar els molins reials del rec comtal. Un gran mercat apareixia sòlid i en expansió.

2.4. Els molins de Martorell

El tercer nucli moliner del territori objecte d’estudi es construí pels Castellvell, senyors de la baronia de Castellví de Rosanes, a Martorell, en el riu Anoia. Es tracta de l’establiment industrial menys conegut dels descrits en el treball. La primera notícia de l’existència d’una concentració de molins fariners a Martorell es troba en la donació pietosa atorgada per Asbert de Castellvell a Santa Maria de Montserrat, del molí anomenat *Cuchet*, situat en el casal de Martorell (1205).⁶⁸ Pocs anys després es troben referències indirectes a l’existència de dos casals. En la fundació del benifet de Sant Pere de l’església de Sant Miquel de Castellví de Rosanes, atorgada per Guillem de Castellvell (1217), s’esmenten entre altres rendes les tres pernes censals que prestava el molí anomenat *Guaschet* situat “en el casal sobirà dels molins de Martorell”.⁶⁹ Una sentència judicial de l’any 1218 esmenta l’existència d’un altre casal, anomenat *jussà*, sobre el qual Ramon de Rosanes percebia una part del delme.⁷⁰

Els Castellvell també depenien econòmicament dels préstecs de la burgesia barcelonina. L’any 1225, Durfort d’Espieills retornà a la noble Guillem de Castellvell els molins de Martorell, que tenia empenyorats des de feia molt de temps i que havia explotat per cobrar un crèdit de 3.000 sous barcelonesos.⁷¹ El mateix any Guillem de Montcada, fill de Guillem de Castellvell, reconeixia deure 2.500 sous de la mateixa moneda a Bernat Durfort.⁷² El 1267 era Gastó de Montcada, vescomte de Bearn i senyor de Castellvell, qui obligava les rendes dels molins de Martorell en garantia d’un préstec de 600 sous que havia rebut de Ferrer de Queralt.⁷³

3. L’activitat molinera i l’impacte de la crisi demogràfica del segle XIV

El segle XIV s’inicia a les terres del Llobregat amb la realització d’importants projectes. La ciutat de Barcelona es féu càrrec de la construcció del projectat pont sobre el Llobregat, comptant amb el suport del rei, del bisbe i de la major part de la noblesa. No es construí a Molins de Rei ni a la roca de Droch, sinó davant

de la vila de Sant Boi, a l'inici del Delta, on existia des d'antic una barca que fou comprada per la ciutat, i tampoc es féu de pedra sinó de fusta. Iniciat l'any 1301, el pont de Sant Boi estava finalitzat poc temps després i es va mantenir en funcionament fins al segle XVI, tot i representar una gran despesa per a la ciutat, que a partir del 1327 establí un peatge o dret de pas per fer front al manteniment i continues reconstruccions motivades per les inundacions i sortides del riu.⁷⁶

3.1. Noves concessions reials

La corona intentava recuperar la plenitud dels drets sobre el riu Llobregat, que li corresponien en virtut dels Usatges, però que en determinats trams del curs del riu compartia amb els titulars de les grans senyories territorials. Jaume I fou el primer monarca que va usar plenament les prerrogatives patrimonials de la corona sobre les aigües del riu en concedir llicències de regadiu al monestir de Sant Cugat del Vallès i a la família Durfort, senyora de Sant Feliu. L'any 1281 el seu fill i successor, el rei Pere I, va comprar els estanys del Remolar i de l'Albufera pel preu de 6.000 sous, recuperant per al patrimoni reial una bona part de les terres dèltiques.⁷⁷

Els successors de Jaume I van convertir la concessió d'aigües del riu en un mitjà de retribució dels serveis a la corona. L'any 1290 el rei Alfons II va concedir llicència al seu conseller Guillem de Lacera, senyor de la casa del Puig de Sant Boi, per poder construir dos molins i regar amb l'aigua sobrerera les terres dels seus honors situats entre Sant Boi i el mar: "que puguis fer peixera o resclosa i portar un reguer o sèquia en el lloc que vulguis dins de la dita parròquia, per la qual pugui discorre aigua per a fer moldre els dits dos molins [...] i també per a regar amb l'aigua de la dita sèquia els honors i possessions vostres o d'aquells que tu vulguis".⁷⁸ Passats vint-i-sis anys, Guillem de Lacera encara no havia construït els molins i va obtenir la renovació de la llicència per part de Jaume II l'any 1316. Aquesta nova concessió és significativa perquè concreta el tipus de giny hidràulic que es podia construir: "dos molins bladers en el dit riu Llobregat, ja sigui sobre barques o en pals fixos".⁷⁹ És la primera referència a un tipus de molí més lleuger que el dels grans casals de Molins de Rei, Cervelló i Martorell, situat dins del riu i construït segons dues modalitats: sobre barcasses amarrades a la riba o sobre una plataforma fixada a la llera del riu amb esta-

ques de fusta. En ambdós casos, les moles eren mogudes per rodes verticals impulsades directament pel pas de l'aigua.

Els molins flotants o edificats sobre estaques, en no dependre de dics ni canals, demanaven una infraestructura i inversió menors i eren per tant més fàcils de construir. Podien, també, ser desplaçats per aprofitar millor els corrents i s'adaptaven millor als moviments dels braços del riu. En ser un tipus d'establiment moliner més senzill, proliferà en els segles XIV i XV com a complement i àdhuc com a alternativa dels costosos casals construïts en la centúria anterior. En els dos darrers segles medievals es van concedir una gran quantitat de molins a particulars, la major part a funcionaris, grans propietaris, ciutadans rics i mercaders. Per evitar la col·lisió inevitable d'interessos dels diferents beneficiaris, la cancelleria reial feia constar reiteradament que la llicència es concedia "sense perjudici de tercers" i a vegades s'atorgaven concessions privatives dins d'un territori prèviament delimitat. En la llicència de Guillem de Lacera el rei va delimitar un tram del riu de cinquanta destres per sota del pont de Sant Boi, dintre del qual ningú no podia construir altres molins ("i cap altre sinó vos, dins de les dites destres, pugui fer molins i Nos ni els nostres no podem tampoc concedir cap llicència dins del dit terme").⁸⁰ El desordre i la reiteració de concessions sobre mateixos trams del riu indiquen que l'administració reial no atorgava les llicències d'acord amb una planificació prèvia.

L'any 1322, Jaume II va autoritzar Pere Tripó, tresorer de la reina, a construir un casal de molins en el Llobregat, en el darrer tram entre Sant Boi i el mar.⁸¹ L'any següent el rei donava llicència a Sança, vídua de Bernat Durfort, per tenir en lliure i franc alou un molí fariner en els seus alous de la mateixa parròquia de Sant Boi. Aquesta concessió era més important, perquè el rei autoritzava la beneficiària a construir una resclosa en el Llobregat ("concedint que puguis fer reclosa i rebre aigua per al dit molí del riu Llobregat").⁸² El 1331 Alfons III concedí una llicència semblant al ciutadà Ferrer de Manresa, de la casa reial i gran propietari al Llobregat, en la qual trobem per primer cop el terme musulmà *açutum* per referir-se a la resclosa.⁸³ Un any després, una nova concessió a favor de Guillem Agustí, escrivà reial, provocà diversos altercats que feren necessària la intervenció del rei a favor del beneficiari.⁸⁴ I encara està documentada una concessió de molí de barca a Bernat Despa-

lau, porter del rei, l'any 1334.⁸⁵ Aquestes concessions afectaven el curs inferior del riu, entre el pont de Sant Boi i el mar, on Barcelona controlava les vies de comunicació principals, és a dir, el pont construït l'any 1301 i la barca dels Banyols, que va ser establerta per la ciutat als habitants de l'illa dels Banyols, de la paròquia de Santa Eulàlia de Provençana, l'any 1343.⁸⁶

3.2. Els corrals de Sant Vicenç dels Horts

La monarquia projectà un ambiciós pla d'expansió del patrimoni reial per les terres del Llobregat que es plasmà, l'any 1297, amb la compra de la baronia de Cervelló per l'enorme suma de 130.000 sous barcelonesos. Però el domini reial sobre Cervelló fou molt breu, perquè l'any 1309 la baronia fou cedida a la comtessa Sibilla de Pallars, junt amb altres llocs, a canvi de la vila de Berga i diversos castells del Berguedà, i després va passar en herència al seu fill Ramon Roger. En la permuta, el rei es reservà el domini feudal superior i el dret de sancionar les vendes dels béns de la baronia junt amb la fadiga i el lluïisme. Els comtes de Pallars es van preocupar de l'administració de la baronia i emprengueren obres d'ampliació del casal de molins de Sant Vicenç, establint algunes rodes a funcionaris de l'administració baronial i a ciutadans de Barcelona.

El comte Ramon Roger de Pallars va cedir Cervelló en dot a la seva filla Elionor, esposa de Ramon Roger, vescomte de Coserans i de Bruniquell.⁸⁷ Tenim molt poques notícies d'aquest període, durant el qual la baronia va experimentar els efectes de les mortaldats i es van produir molts canvis en la titularitat de terres i béns. L'any 1366 el rei va introduir un plet contra els hereus testamentaris dels vescomtes de Bruniquell, per la mala administració del feu reial i per haver gravat la baronia amb multitud de deutes i llegats pius, fent constar l'abatiment gairebé complet dels molins de Sant Vicenç a causa del mal estat de l'edifici i per vendes i traspessos de les rodes sense la preceptiva autorització reial: "i també els molins de la dita vila de Sant Vicenç estan derruïts i han estat alienats en la seva totalitat o en un part sense la signatura i el consentiment del senyor rei".⁸⁸ El procés judicial va finalitzar l'any 1372 amb l'emparament del feu i la recuperació temporal de Cervelló per part del rei, qui féu posar els pendons reials a les fortaleses i esglésies i inicià immediatament una enquesta judicial per establir l'estat de la baronia i les alienacions il·legals que havia sofert (1372). L'any 1373, Pere el

Cerimoniós va vendre Cervelló a carta de gràcia a la seva esposa, la reina Elionor de Castella, la qual va realitzar una capbreuació general per inventariar-ne les rendes, que finalitzà el 1377. Aquests dos documents contenen informació substancial del que havien estat els molins de Sant Vicenç dels Horts en les primeres dècades del segle XIV, abans de les crisis centrals del segle i de l'abandonament per part dels seus senyors.

El 27 d'agost de 1372 el comissari reial, el donzell Umbert de Bellestar, assistit per diversos funcionaris de la casa reial, va fer una inspecció personal dels molins de Sant Vicenç, "en una casa que està en el dit lloc vers el riu Llobregat, en la qual es diu que estaven edificats els molins del senyor útil del castell de Cervelló", dins la qual trobaren "XVII setis on paria solgués haver molins, tots la ú après d'altre dins la dita casa". A continuació l'escrivà va descriure l'estat de cadascun dels disset molins, dels quals únicament funcionaven els números vuit i nou: "En lo VIII° eren ses moles, ço és, corsera e litegal e molent ab sa tramuja en la qual havia gra per molra; en lo IX° eren II moles, ço és, lo litegal e la corsera, molent, amb sa tramuja en la qual havia gra per molre". Després de fer constar que el casal tenia mitja teulada enderrocada, els comissaris van sortir a l'exterior per oferir-nos tot seguit una dada molt valuosa sobre el tipus de molí fluvial existent a Sant Vicenç: "A la part de fora, sobre lo casal o casa del dit molí, havia XVII salts o edificis de pedra que parien eren salts de molí que dreçaven a la dita casa o casal, en las quals exceptats III no havia canals alguns per les quals pogués ésser manada aygua als dits molins, en dos però dels dits XVII havia canals per les quals anava e anar podia aygua als II molins". Tres dies després de la inspecció, començà l'interrogatori dels testimonis. Guillem Cayadell, de Sant Vicenç, declarà sota jurament "que ha oït que en el temps de les primeres mortaldats que foren en Catalunya, que tots los XVII molins que eren en lo dit casal molien, e encara après d'ençà les dites mortalitats II o III anys viu que en la dita casa molien de XII en XIII molins, y ara de la aygua que molre solien no ni mol negun". Bernat Rabaça de la Pineda, de Sant Esteve de Cervelló, declarà "que ha vist que los dits molins passats ha XII anys o bé XV que no ha molian, més són ara tots destrohits e ensorrats [...] e ell ha vist e ha oyt dir que un die Lobregat vench fort gran e que no pogueren tornar l'aygua a la resclosa".⁸⁹ Per la mateixa enquesta sabem que els explotadors dels molins de Sant Vicenç estaven obligats al

destret de la ferreria de la parròquia, que tenia en feu el senyor de Cervelló. L'any 1372, tanmateix, la farga s'havia traspassat il·legalment al ciutadà barceloní Jaume Just.

D'aquest interessant document es dedueix que l'any 1372 encara quedaven a Sant Vicenç dels Horts suficients vestigis del gran casal moliner construït per Guerau de Cervelló a finals del segle XIII i que, ampliat després pels comtes de Pallars en les primeres dècades del XIV, va arribar a tenir disset moles. Aquest gran molí fluvial estava construït en la mateixa llera del Llobregat. Riu amunt s'havia construït la resclosa, esmentada per un dels testimonis, de la qual partia el rec que conduïa l'aigua a una bassa situada a sobre del molí, a l'alçada del pis superior on eren les moles. Donat el poc desnivell del riu en aquesta part del seu curs, la llargària del rec devia ser considerable per permetre la caiguda o salt de l'aigua de la bassa sobre la turbina o roda d'àleps horitzontal situada en el carcabà, és a dir, en el pis inferior del casal. Segons la descripció conservada, entre la bassa i el casal s'havien construït els disset salts independents que feien girar la seva corresponent turbina. Cada salt estava format per una canal o rampa que feia baixar l'aigua de la bassa a la turbina. La descripció de "salts o edificis de pedra" ens podria fer pensar en l'existència de cups o xemeneies per on l'aigua es precipitava a les rodes, però la menció clara de l'existència de canals ens ha de fer suposar que es tractava més aviat d'un tipus desenvolupat de molí de rampa on el salt estava integrat dins de l'edifici del casal o formava un afegit en la seva part posterior. La descripció del molí de Sant Vicenç dels Horts de l'any 1372 es correspon plenament amb les restes del molí fluvial d'Àrids Garrigosa excavat a Santa Coloma de Cervelló, tot i que no es tracta del mateix molí.⁹⁰

Pel capbreu de la reina Elionor, de l'any 1374, sabem que aquell any tornaven a funcionar almenys sis moles. Bernat de Palau, batlle de la baronia, va confessar la primera mola, situada al començament del casal, que tenia en feu de la reina lliure de censos i prestacions ("un molí amb moles, rodes, rodens, canal, rec, sots-rec i aigua, amb la resclosa i trestellador i tots els seus aparells, amb entrades i eixides i tots els seus drets i pertinences, i és cert que aquest molí està a l'entrada del casal dels molins de Sant Vicenç").⁹¹ El mateix batlle posseïa també la meitat indivisa d'un altre molí ("el tercer vers orient del casal dels molins de la vila de Sant Vicenç, amb l'aigua amb què sol

moldre i amb la seva roda, rodens, recs, sots-rec i altres aparells"), en virtut d'un sotsestabliment atorgat pel notari Esteve de Mas, al cens d'un sou per Sant Miquel.⁹² L'altra meitat era de Guillem de Clariana, castlà del castell vell de Cervelló, qui a més tenia una altra mola. Pere Senyer, de Sant Vicenç dels Horts, reconegué tenir "una roda de molí en el casal dels molins de Sant Vicenç", segons establiment atorgat per la comtessa Sibilla de Pallars al cens de dotze sous a la mateixa festa de Sant Miquel.⁹³ El cinquè molí era anomenat *de Blancafort*, i era posseït pels senyors de la casa i feu de Blancafort, de Santa Coloma de Cervelló. Finalment, Bernat Molella, habitant de Sant Vicenç dels Horts, posseïa el darrer molí del casal, junt amb la torre o campanar, al cens d'un diner. Bernat Molella també va capbrevar el dret de la mulneria sobre totes les rodes del casal, que comportava el dret de percebre la sisena part dels beneficis, que va comprar al ciutadà Pere de Sitjar: "amb les mulneries, que són la sisena part del lucre i huyades i el gra dels quatre molins construïts en el dit casal de la vila predita [...] i amb les mulneries, cloqueria, farnaca i gra dels altres molins que es puguin fer en el dit casal, deduït el redelme".⁹⁴

El capbreu de 1374 ens confirma una certa recuperació de l'activitat molinera a Sant Vicenç dels Horts, tot i que estava molt lluny del nivell de disset moles assolit vint anys enrere, que, de fet, no es tornaria a recuperar mai més. S'observa a més que en els anys centrals del segle XIV s'havien produït nombrosos canvis de titularitat de les rodes. La darrera confessió corrobora el fet que amb els comtes de Pallars una part dels molins de Sant Vicenç van ser explotats pel ciutadà Pere de Sitjar, segons el sistema tradicional de la mulneria, amb la divisió tradicional de 5/6 parts per als senyors de Cervelló i la sisena part restant per al concessionari, el qual s'havia de fer càrrec del salari dels moliners, que consistia en el redelme o onzena part dels guanys corresponents a l'explotador.

En l'esmentat capbreu es confirma també que els antics molins de Santa Coloma de Cervelló, que encara mantenien el nom de *molins nous*, estaven a finals del segle XIV totalment abandonats i el seu canal havia desaparegut. No obstant això, els possessors del mas Campllong, a prop del qual s'havien construït, encara van reconèixer en el capbreu de 1374 la servitud de pas en les seves terres: "salvant encara al dit senyor, a ell i als seus successors i als tinents i possessors del casal dels molins del senyor del dit castell,

que s'anomenen molins nous, que el dit senyor i els seus, anant als dits molins tinguin entrada i sortida lliure i quieta, sense contradicció nostra, per tots els nostres honors".⁹⁵

A banda dels molins de Sant Vicenç, el capbreu va recollir confessions d'uns altres vuit que prenen l'aigua de les rieres interiors de la baronia. Esmentem el molí anomenat *Colomer*, a la riera de Cervelló, del qual es diu expressament que la resclosa era de pals;⁹⁶ el molí anomenat *Comtal de Baix*, situat a la mateixa riera, amb un nom heretat de l'època altmedieval en què els comtes de Barcelona posseïen molts molins a la contrada;⁹⁷ i, finalment, els dos molins de cup anomenats *Ferigola*, del mas des Carré, de la parròquia de la Palma ("meitat indivisa de dos molins anomenats antigament Ferigola, construïts i edificats en un casal, i d'una bassa amb dos cups per a moldre amb tota la seva aigua, amb el rec, cap-rec, resclosa, bassa, rodens, casal, moles, piques, tremuges i altres pertinences dels dits molins").⁹⁸

No sabem quan el gran casal de Sant Vicenç dels Horts fou definitivament abandonat. L'any 1392 apareix un "rec dels molins" en les afrontacions d'una peça de terra. De l'any 1445 data la darrera notícia sobre molins a Sant Vicenç, relacionada amb la construcció d'un rec monar en el lloc de Serral o Mercadal.⁹⁹

3.3. El casal de Molins de Rei

Els molins reials del Llobregat van ser hipotecats l'any 1297 per pagar la compra de Cervelló, i durant uns anys Guerau de Cervelló governà Molins de Rei. Formant part de la magna operació de compra dels dominis dels comtes de Pallars al Berguedà, el 21 de juny de 1309, el rei va vendre a carta de gràcia la vila de Molins de Rei i els molins del Llobregat a la comtessa Sibilla, pel preu de 80.000 sous barcelonesos: "la vila i lloc nostre anomenat Molins Reials de Llobregat, amb els molins que allí són i amb el casal en què són construïts i l'aigua amb què molen i deuen moldre, i amb les moles i rodes i els seus aparells, i amb el rec i cap-rec i la resclosa i els trestelladors".¹⁰⁰ Molins de Rei no va retornar al domini regi i els comtes de Pallars van posseir-la fins al 1332, és a dir que durant vint-i-tres anys aquell llinatge de comtes pirinencs van ser els senyors dels molins de les dues vores del riu amb més de trenta rodes. L'any 1332 la vila de Molins de Rei va passar a mans de Constança de Saluzzo, vescomtessa de Bas i jutgessa d'Arborea,

al regne de Sardènia, qui la va llegar al monestir de Santa Clara d'Oristà. Gravada per nombrosos crèdits, el monestir la va vendre a la reina Elionor, l'esmentada senyora de Cervelló, l'any 1366.¹⁰¹

En aquell temps la branca de la família Durfort que tenia tants interessos en els molins reials cedí el seu lloc a altres personatges igualment emprenedors. A partir del 1270 apareixen els Ballaró, una família originària de la contrada —probablement de Sant Vicenç dels Horts— com a arrendadors dels molins i posteriorment batlles i mantenidors de la resclosa.¹⁰² L'any 1308 Barceló Dusai i Bartomeu Romeu eren els nous propietaris de la farga dels molins i rebien seixanta-vuit quarteres d'ordi en concepte de llòssol.¹⁰³ L'any 1344 Guillem Ballaró, batlle de la vila, concedí llicència al notari Bartomeu de Miramat per prendre aigua del rec dels molins, construir un reguitxol i convertir en horta una gran peça de terra. El notari podia també sotsestablir els horts resultants en emfiteusi i concedir l'aigua sobrerera per fer basses d'amarar lli i cànem.¹⁰⁴ Aquest document mostra la diversitat d'usos que tenia l'aigua del Llobregat.

La inestabilitat de les dècades centrals del segle XIV, agreujada per l'absentisme dels senyors i pel fet recurrent de les inundacions, expliquen el retrocés de l'activitat molinera a Molins de Rei. Segons un document d'establiment de la tercera roda del casal, del 1347, aquell tenia només set molins en actiu i la resclosa i el rec estaven molt malmesos per una riuada recent. En l'esmentat establiment, l'almoïner testamentari del ciutadà Joan de Banyeres va establir l'esmentada roda a Guillem Ballaró, de la vila de Molins de Rei, a canvi del cens de quatre morabatins d'or i l'entrada de vint-i-cinc lliures barceloneses.¹⁰⁵ Després del 1347 tenim un buit de notícies de cinquanta-tres anys, durant els quals Molins de Rei va ser venuda al tresorer reial Berenguer de Relat, un eminent ciutadà de Barcelona, que immediatament va ampliar els seus dominis amb la compra del castell d'Olorda i l'adquisició a carta de gràcia de la jurisdicció civil i criminal de Molins de Rei i Castell Ciuró. Berenguer de Relat va emmurallar la vila, que, malgrat tot, fou assaltada per tropes mercenàries estrangeres els anys 1374 i 1379, durant la guerra contra Castella.

No disposem de dades sobre una represa de molins bataners a Molins de Rei fins a començament del segle XV. De l'any 1400 es conserven els pactes d'establiment de "tres rodes o casal per a tres rodes de mo-

lins drapers ab tres aygües o ab tanta aygua de aquella del rech dels molins de reig com ne hauran mester les dites tres rodes o molins drapers”, efectuat per Berenguer de Relat a la societat formada per dos mercaders i sis paraires de la ciutat comtal.¹⁰⁶ Aquest interessant document fou descobert i estudiat per Claude Carrère. Segons l'esmentat conveni, els membres de la societat es disposaven a instal·lar a Molins de Rei un establiment industrial equipat amb el molí bataner, safareig, tiradors i assecadors, destinat a cobrir diverses fases de la producció de draps de llana. Aquesta societat es posà efectivament en marxa i l'any 1402 els socis van contractar Berenguer Çavila com a escrivà i administrador del negoci.¹⁰⁷ L'establiment no es refereix al gran casal dels molins sinó a un altre de més petit, situat segurament en l'indret dels antics molins drapers dels Durfort. La resclosa del Llobregat continuava en peu l'any 1401, quan la ciutat de Barcelona va treure de l'oblit l'antic projecte de portar una sèquia amb aigua del Llobregat a Barcelona, aprofitant la resclosa dels molins de Molins de Rei. Segons el Llibre del Consell, el 22 de novembre de 1401, els consellers “sien anats a la resclosa d'en Relat, que és sobre Molin de Reig, per veure si l'aygua de Llobregat poria entrar en lo territori de Barcelona”.¹⁰⁸

Amb el propòsit d'inventariar les rendes de la vila per subhastar-les, els hereus de Berenguer de Relat van fer una capbreuació (1413) que, pel fet d'haver-se conservat a l'arxiu de la batllia general de Catalunya, ha arribat fins a nosaltres i ens informa de la forta represa de l'activitat molinera a la vila —hi havia un mínim de quinze moles en funcionament—, però també que la major part de les moles havien estat alienades i que el rei conservava molt poc dels drets i rendes que tenia abans de la venda dels molins l'any 1309. El rei rebia el cens d'un parell de capons per la torre que hi havia a la part oriental del casal i diversos morabatins per la mulneria de dos molins. Així mateix, en el capbreu apareix per primera vegada l'ofici de rescloser o de manteniment del dic, que tenia Pere Balleró i pel qual cobrava la renda d'un quartà d'ordi.¹⁰⁹

L'any 1414, Ferran I va promoure el retorn de Molins de Rei al patrimoni reial, en una llarga i costosa operació que va ser pagada pels habitants de la vila amb la venda de censals i violaris, i que es va tancar amb el privilegi d'incorporació perpètua a la corona concedit per Alfons el Magnànim l'any 1419. Tanmateix, la vila i els molins van romandre pocs anys sota la

tutela reial, perquè aquell mateix monarca féu donació de Molins de Rei, Castell Ciuró i Santa Creu d'Olorda a Galceran de Requesens (1430).¹¹⁰ Els registres de la batllia general de Catalunya contenen una gran quantitat de notícies sobre el funcionament dels molins durant el curt període en què aquests foren propietat de la corona. En aquella època estaven a càrrec d'un administrador, encarregat de la gestió econòmica, i d'un mestre moliner responsable del manteniment de les instal·lacions. Existia un tragí regular per portar el gra de Barcelona, que es feia amb carro tirat per dues bèsties, i el seu lloguer costava onze sous diaris. Dels anys 1424 i 1425 hi ha documentats importants treballs de neteja del canal i de reparació del casal, que donaven feina a molts treballadors de la vila. El batlle general va prohibir treballar en l'obra pública dels molins als pobladors de Molins de Rei que devien censos al rei.

L'any 1425 el casal s'arrendà pel temps de tres anys a la societat formada per un mercader i un notari barcelonins i tres habitants de Molins de Rei, pel preu de 800 sous anuals, una suma molt inferior a les del segle XIII. Un dels arrendataris de l'any 1428, el moliner barceloní Jaume Rossell, va raure a la presó per no pagar l'arrendament corresponent a un trimestre. En aquell temps sembla ser que l'antiga farga estava inoperant, car els administradors dels molins compraven les peces de ferro a ferrers de Barcelona.

3.4. El casal de Martorell

La darrera notícia dels molins de Martorell data dels anys 1304 i 1316, i es refereix a l'establiment del segon molí del casal de l'horta de Martorell, que Guillema de Montcada establí al seu escuder Germà de Fos: “el molí amb aigua, rodes i altres aparells i utensilis i pertinences, que és el segon en ordre dels molins del casal situat a l'horta de Martorell”.⁷⁴ Desconeixem les vicissituds dels molins durant la llarga etapa del govern dels vescomtes de Castellbò a Castellví de Rosanes. Els molins van ser destruïts durant la guerra que enfrontà Mateu de Foix contra el rei Martí i incorporats al patrimoni reial quan la corona va confiscar la baronia de Castellví de Rosanes al comte de Foix l'any 1396. No van ser reconstruïts fins a l'any 1413, en virtut d'un privilegi atorgat pel rei Ferran d'Antequera al fuster barceloní Pere Torroella.⁷⁵ L'esmentada concessió ens informa que el casal reconstruït havia tingut tres moles farineres, de les quals una pertanyia al monestir de Sant Genís de Rocafort, i

que amb el temps la major part de les rendes havien estat alienades pels senyors de la baronia a diversos benifets eclesiàstics i fundacions pies, que rebien en conjunt quaranta quarteres d'ordi i dotze quarteres de forment de renda. El rector de la capella de Sant Miquel percebia, a més, el delme dels emoluments dels molins, llevat de la roda del priorat de Rocafort.

4. Canvis i continuïtat en el segle XV. Els molins del Llobregat al final de l'edat mitjana

Durant les dècades de 1440 i 1450 les dades disponibles suggereixen l'existència de discontinuïtats en l'activitat molinera i un gran dèficit de molins a Barcelona i a les terres del Llobregat, situació que s'agreujà notablement a partir del 1462 per la crisi política i la guerra civil. El gran casal de Sant Vicenç dels Horts estava abandonat i que l'any 1445 Arnau Guillem Ballester, senyor de la vila, intentava construir nous molins a la parròquia sense que en sapiguem el resultat efectiu. A la baronia de Cervelló sembla ser que en aquestes dècades centrals del segle XV les aigües del Llobregat eren desaprofitades i que l'interès es desplaçà novament als molins dels cursos tributaris de l'interior, que recobraren el seu valor estratègic. El mateix any 1445 el ciutadà Huguet Fiveller va comprar a Bernat Riera dels Molins, de la parròquia de Sant Esteve de Cervelló, el molí fariner de cup amb dues moles (“tot el casal de molins bladers de dues moles amb el seu monar, amb dos portals oberts vers orient i amb els seus edificis, aqüeductes i a amb el rec, sots-rec i cup i bassa, i també amb el pont i tots els seus aparells”) situat a la riera de Cervelló, en el lloc de Colomer, al costat del camí de Vilafranca. En la presa de possessió efectuada poc després, es féu constar que les dues moles molien i que el molí estava arrendat al moliner Salvador Argullol.¹¹¹ La incorporació del cup, que permetia augmentar l'energia del salt i per tant la força motriu dels molins situats en rius de cabal limitat, sembla un fet molt generalitzat en els darrers segles medievals. En el molí de Can Batlle (Vallirana) s'han excavat les restes arqueològiques d'un cup baixmedieval.¹¹² El 1448 el senyor de la quadra de Torrelles establí un molí fariner d'una roda, situat a la riera de Torrelles, a Antoni Miquel, notari de Barcelona, amb la condició de reconstruir-lo i de pagar un cens d'onze sous anuals.¹¹³

A Martorell la situació no era tampoc favorable i l'any 1445 consta que les moles de Martorell reconstruïdes

el 1413 no molien, ja que el batlle general de Catalunya ordenà l'embargament del casal amb els molins fariners al·legant que “vaguen gran temps ha que no molen”, i ordenà a l'administrador de la baronia que “vista la present fassa adobar e fer obres necessàries en los dits molins per forma que prestament molguen”.¹¹⁴ Com a conseqüència de la ruïna del casal de Martorell, l'any 1454 el prior de Sant Genís de Rocafort, possessor d'una de les tres rodes inhàbils, va obtenir del reial patrimoni la llicència corresponent per construir un nou molí d'una o dues rodes farineres en els seus alous situats a la vall del riu Anoia: “que pugueu prendre tanta aigua que vulgueu del riu anomenat Anoia, en el lloc que us plagui i us sigui ben vist, per a obrar un molí fariner [...] d'una o dues rodes i en ells moldre forment i qualsevol altres blats i llegums, i per a fer resclosa o rescloses i rec o recs, i sots-rec o sots-recs, i trestelladors, i per passar qualsevol terres o possessions per a fer el dit rec”.¹¹⁵ Com que el batlle general va fer constar en el document que els habitants de la baronia de Castellví de Rosanes podien anar a moldre lliurement els seus cereals als molins del priorat, en lloc dels molins de Martorell, l'establiment del 1454 representava a la pràctica la relaxació temporal del destret senyorial del molí. Reconstruïts els molins, van tornar a deteriorar-se, fins que el seu darrer possessor va relaxar-los al reial patrimoni, fent constar que estaven totalment derruïts (1464).¹¹⁶

El reial patrimoni va reprendre la concessió de permisos per a molins en el Llobregat en la dècada de 1450. La corona tenia plenament elaborada la doctrina de la superioritat de l'autoritat reial i de la seva missió de salvaguarda del bé públic per sobre dels interessos particulars. En aquesta època els juristes de la batllia general de Catalunya havien integrat de ple les aigües corrents entre els béns del patrimoni reial i reconegueren al monarca la regalia de concedir i regular els aprofitaments fluvials, frenant la pretensió dels poders senyorials d'exercir els mateixos drets sobre les aigües del Llobregat en els seus districtes jurisdiccionals. Ben establert el monopoli reial sobre les aigües, la batllia general de Catalunya intentà apaiagar el dèficit d'establiments moliners que patien els pobles del Llobregat amb una política de concessions de molins fariners, que intentava satisfer alhora la demanda existent i la necessitat d'augmentar els ingressos de la reial tresoreria. A partir del 1451 hi ha documentades diverses autoritzacions en el trajecte inferior del Llobregat, des de Sant Vicenç fins al mar, en

territoris que podien ser indistintament del baró o de jurisdicció reial.

La primera s'atorgà el 1451 a favor de l'apotecari barceloní Gaucelm Marquès, per tenir fins a un màxim de quatre moles sobre barques o sobre edificis entre Sant Vicenç dels Horts i el mar: “puguís construir i tenir perpètuament, sota el meu alou, un molí o dos molins amb una o dues rodes, tant sobre barques com en edificis per a moldre blat”. L'apotecari havia de lliurar cada any la vintena part dels guanys obtinguts, una proporció molt menor que les 5/6 parts de les anteriors concessions a mulneria: “de tots els lucre i emoluments del dit molí o molins, deduït primer el moliner o moliners i les despeses necessàries de piques, oli, escodes, tallant, tremuja, escombres, riscles, sesador, paleta i perpals, m'hagis de donar i pagar la vintena part”. En el contracte s'establí que els molins s'havien de construir abans de dos anys, passats els quals la concessió restaria sense valor, termini que també s'havia d'aplicar en cas d'inundacions: “si succeís que a causa d'inundacions d'aigües els dits molins, barques o altres obres dels dits molins s'enderroquessin, que hagueu de reedificar-ho a les vostres pròpies despeses [...] I també amb el pacte i condició que dins de dos anys els dits molins hagin d'estar construïts i després d'una destrucció, si això succeís a causa d'inundacions d'aigües, dins del dit mateix temps els heu de reedificar”.¹¹⁷ Gaucelm Marquès va construir un molí flotant amb tres moles i l'any següent de l'establiment es va associar amb Eulàlia, esposa del mercader Gaspar de Casasaja, amb la finalitat d'explorar-la. Per aquesta causa li va vendre la meitat de la barca anomenada *Sant Cristòfol*, on funcionava el molí, pel preu de vint-i-set lliures i deu sous, del qual el batlle general va cobrar el corresponent lluïsmes.¹¹⁸

L'any 1463 el notari barceloní Joan Casagualda va rebre una concessió semblant per tenir “un molí amb una roda o dues per a moldre forment, ordi i altres blats i també llegums, amb barca o sense barca i amb qualsevol altre enginy i aparell” en el mateix tram del riu, però en aquesta ocasió el reial patrimoni va imposar el cens de quatre morabatins en lloc d'una part dels beneficis.¹¹⁹

La concessió més important és la concedida el 1467 al donzell Pere Lluís de Vilafranca i al ciutadà Joan Ferrer per construir molins fariners i serradors i per regar en les parròquies de Santa Coloma de Cervelló i Sant Boi: “que puxen fer un casal o molts de molins

fariners ab tantes rodes com ben vist los serà e encara un molí o molins serradors, de la casa de les Corts fins a mil passes deius lo pont de Lobregat riu avall, e pendre de la aygua del dit riu de Lobregat ab qualsevulla artificis que mester serà e ben vist los serà, tanta quant ne volran e necessari hauran per los dits molins fariners e serradors, e encara pendra de la aygua del dit riu per regar en aquella e atorgar per regadiu”. Per realitzar el projecte, els concessionaris “puxen fer rech e rechs e resclosa e recluses si necessari serà, e transtallador o trastalladors e totes altres coses als dits molins e regadiu necessàries”. Els emfiteutes havien de lliurar al rei la desena part dels guanys dels molins i del regadiu “quitis de totes mesions e despeses” i en cas d'alienació estaven obligats a pagar la quarta part del seu valor en concepte de lluïsmes. Es pactà també, “per tant como lo dit molí o molins se faran ab molta despesa e encara en lo sosteniment de aquells”, que el rei renunciaria a atorgar altres concessions dins del districte de l'establiment i que els molins havien de ser operatius abans de tres anys. Un darrer pacte obligava a la reconstrucció dels molins en el mateix termini de temps “si per inundació d'aygua del dit riu o en altra manera los dits molins se enderrocaren o eren derruïts o cessaven de molre”.¹²⁰ El molí es construí immediatament en un terreny situat sobre el pont de Sant Boi, propietat d'un tal Palau, que fou indemnitzat amb la constitució d'un cens de deu sous i una entrada de quinze florins. S'establí també que si el propietari renunciava a l'entrada tindria el dret de moldre el seu gra de franc en els molins que es construïssin.¹²¹ La societat s'amplià amb la participació del ciutadà Miquel Serra, que aportà la tercera part de la inversió. El febrer de 1468, estant gairebé finalitzada l'obra dels molins, el donzell Pere Lluís de Vilafranca va vendre la seva part als dos socis restants.¹²²

L'any 1469 cap dels molins esmentats funcionava i el batlle general de Catalunya va establir dos molins de vent al noble Blasc de Castellet, senyor de la quadra del Fonollar, dins de la parròquia de Sant Boi, al cens d'un morabatí per cada roda. En l'establiment es fa constar la greu penúria que existia aleshores a la vila: “considerant que segons una relació verídica hi ha a la vila i parròquia de Sant Boi un gran dèficit de farina i de pa, i que els habitants de les dites vila i parròquia porten a moldre els seus blats a molins molt allunyats amb grans treballs i despeses”.¹²³

Finalment, el febrer de l'any 1471 —en plena guerra civil— el rellotger Bernat Vidal va presentar a la bat-

llia general de Catalunya un gran projecte per “construir i edificar molins, tant fariners com serradors, i ponts, i per extreure aigua per a regar del riu Llobregat des del pont de Martorell fins al mar”. Les activitats d’aquest rellotger, que en la mateixa època havia obtingut del Consell de Cent l’exploració de l’estany del Port, romanen en gran part obscures, sobretot pel que fa referència als enginys i a la tecnologia que pretenia aplicar. La sol·licitud del 1471 va caure en el buit, segurament per la incertesa de la situació política, perquè el consell assessor del batlle general va acordar no tramitar la concessió “perquè era una cosa gran de la qual calia consultar amb el rei”.¹²⁴

5. L’activitat molinera en el Llobregat en el llindar dels temps moderns

En els temps immediats al final de la guerra civil catalana (1472), els molins construïts sobre el Llobregat van desaparèixer gairebé del tot, llevat del casal de Molins de Rei que es mantenia amb grans esforços i treballs i amb una dràstica reducció de les moles (l’any 1530 en tenia únicament tres). Per contra, les dades disponibles sobre la xarxa de molins situats a l’Anoia i a les rieres tributàries del Llobregat, com les de Rubí i de Cervelló, n’indiquen el manteniment i àdhuc renovació. De l’any 1474 es conserva l’arrendament del molí de Clasquerí o dels Frares, que el monestir de Sant Pau del Camp tenia a Sant Vicenç dels Horts, que rebia l’aigua de la riera de Cervelló.¹²⁵ També en aquesta època, gràcies a la conservació d’un manual dels negocis de Joan Galceran de Papiol, existeixen dades sobre el molí fariner de dues rodes, anomenat *dels Bessons*, que el senyor del Papiol tenia a la riera de Rubí i que arrendava regularment a moliners barcelonins.¹²⁶ A alguns d’aquests molins, com els de Sant Genís de Rocafort a l’Anoia, hi anaven els habitants de Barcelona en moments de crisi d’aigua, com va succeir durant la gran sequera de l’any 1529, que va deixar gairebé sense aigua els molins del rec comtal.¹²⁷

La titularitat dels molins era reial o senyorial, però la majoria s’havien cedit en emfiteusi i s’explotaven generalment mitjançant contractes d’arrendament. Sovint els arrendataris constituïen companyies i societats mercantils. Algunes contrades, com Cervelló, es van especialitzar en l’exploració de molins de guix. L’any 1491 es troba la primera referència a un molí guixer construït a la parròquia de Sant Esteve de Cervelló, per a l’exploració del qual el guixaire Miquel

Sabater i el moliner Antoni Capella, ciutadans de Barcelona, van constituir una companyia.¹²⁸

La interrupció de l’activitat molinera a gran escala en el Llobregat a finals del segle XV i bona part del XVI és un fet fora de dubte. Entre les raons que ho poden explicar cal esmentar l’oposició dels Requesens a la construcció de molins en els trams del riu que discorrien dins les seves baronies de Martorell i Molins de Rei. La gran influència que aquest poderós llinatge nobiliari tenia a la cort aconseguí frenar, després de la guerra civil, qualsevol intent de la batllia general de Catalunya de concedir més autoritzacions de molins en el Llobregat. El monopoli dels Requesens sobre el curs inferior del riu fou sancionat en el privilegi atorgat per l’emperador Carles al capità de la seva guàrdia, el noble castellà Juan de Zúñiga y de Avellaneda, espòs d’Estefania de Requesens, establint-li en exclusiva les aigües del Llobregat fins a la seva desembocadura per construir molins fariners i batans, al cens de cinc sous anuals.¹²⁹ El règim de monopoli degenerà amb el temps en un bloqueig dels intents d’aprofitament del riu, i arribà a impedir els nombrosos projectes que al llarg del temps va promoure la ciutat de Barcelona i dels quals tenim constància els anys 1539, 1548, 1554 i 1568.¹³⁰ Únicament la construcció d’un molí a Sant Boi per la poderosa casa dels Cardona, almiralls de Nàpols, el 1577, va trencar la situació de domini dels Requesens, que s’hi oposaren amb totes les forces. El procurador dels Cardona va al·legar en el plet que “el molí és molt gran interès y bé públich, no sols per la present ciutat, però encara per lo territori y vilas y parròchias del Llobregat y de altres parts” i que la construcció evitaria “moltes extortions y opresions per los arrendadors del molí de la part altra [molí de Molins de Rei] en temps de caresties y secadas, fent pagar de moltures molt més del just”.

6. Epíleg

A causa de la gran crisi econòmica, social i política que afectà el principat de Catalunya en la segona meitat del segle XV, la rica herència de la molinaria medieval restà adormida en les terres del Llobregat, però no va desaparèixer, perquè el desvetllar econòmic del segle XVIII es fonamentà, en els seus aspectes tecnològics, en el llegat industrial de l’edat mitjana.

El sobrenom de *riu treballador* s’ha d’atorgar al Llobregat bastants segles abans que el desenvolupament

del vapor clapegés les seves ribes de fàbriques i colònies tèxtils. Amb anterioritat al desenvolupament industrial del segle XVIII i a l'aparició de la fàbrica, les terres del Llobregat van ser l'escenari d'una potent activitat artesanal basada en l'aprofitament de l'aigua i centrada en diverses activitats de transformació de matèries primeres, com són la producció de farina i pinsos per al consum humà i animal, el tractament mecànic de cuirs i fibres vegetals per a les indústries de la pell i tèxtil, la trituració mecànica de pedres calcàries per a la fabricació de guixos i l'aplicació de la força mecànica a les serradores de fusta.

Altres conques fluvials catalanes (Ter, Anoia i Besòs) van ser objecte també de fenòmens semblants. En els segles de la plena i la baixa edat mitjana es van produir un seguit d'avenços tecnològics i d'organització de la producció que, aplicats a l'agricultura i la indústria, oferiren solucions que en essència es van mantenir fins a l'arribada del vapor. Les indústries de transformació assoliren en els segles centrals de l'edat mitjana uns nivells d'eficiència que després trigarien segles a recuperar-se. A les vores del Llobregat, l'home medieval va construir grans edificis o casals on un gran nombre de rodes hidràuliques mecanitzaren determinats processos que anteriorment es feien manualment i individual, donant així satisfacció a una demanda creixent de productes de consum.

Apartir de l'observació de la molinaria hidràulica del Llobregat, he pretès treure de l'oblit el ric dipòsit industrial i tecnològic que els homes de l'edat moderna van rebre dels temps medievals. Amb aquesta investigació espero haver contribuït al coneixement històric de les comunitats humanes que conformen avui la comarca del Baix Llobregat.

ADVERTIMENT

Tots els textos transcrits han estat traduïts del llatí al català per l'autor, llevat dels esmentats en les notes 91, 116 i 122, que es van escriure en català de l'època.

NOTES

1 ACA, C, pergami 253 de Ramon Berenguer III. Document estudiat i datat per Albert Benet i Clarà, "L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet", *Acta historica et archaeologia mediaevalia*, 4 (1983), p. 67-85.

2 Josep Morán i Ocerinjauregui, "De la vila Garrosa a Sant Vicenç dels Horts (Baix Llobregat)", Societat d'Onomàstica. Butlletí interior. Homenatge a Ramon Amigó i Anglès, 84 (març 2001), Barcelona, p. 70-73.

3 Josep Rius, *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, I, p. 161. doc. 191.

4 Federico Udina Martorell, *El archivo condal de Barcelona en los siglos IX y X. Estudio crítico de sus fondos*, Barcelona, 1961, doc. 232.

5 ACA, C, pergami 43 de Ramon Borrell.

6 *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, I, doc. 349 i 359, p. 294-296; i doc. 351, p. 296-297,

7 ACA, Monacals, Benedictins, carpeta 7, pergami 814.

8 *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, I, doc. 597, p. 264-265.

9 Jordi Bolós; Àngel Martínez, "El molí de la torre Baldovina de Santa Coloma de Gramenet (Barcelonès)", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 7-8 (Barcelona, 1986-1987), p. 421-22. Jordi Bolós; Miquel Fàbregas, "Els molins de la conca mitjana del Llobregat durant l'alta edat mitjana", *Quaderns d'estudis medievals*, 1-9 (setembre 1982), p. 556-568.

10 ACA, Monacals, Benedictins, carpeta 3, pergami 295.

11 ACA, C, pergami 87 de Ramon Berenguer III.

12 David Guasch; Francesc Riera, "El molí fariner de Can Batlle", *Miscel·lània d'estudis santjustencs*, 1 (1989), p. 57-61.

13 Ramon Martí, *Hacia una arqueología hidráulica: la génesis del molino feudal en Catalunya*, dins Miquel Barceló, "Arqueología medieval. En las afueras del medievalismo", Barcelona, 1988, p. 165-194.

14 *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, III, doc. 1117, p. 270-1.

15 ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, carpeta 2, pergamins 606 i 622.

16 ACA, C, pergami 134 de Ramon Berenguer III.

17 ACB, *Liber Antiquitatum*, IV, doc. 191. Josep Moran, *El capbreu de Castellbisbal. Estudi filològic i lingüístic d'un text català antic*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1984.

18 ACB, *Liber Antiquitatum*, IV, doc. 195. Josep Moran, *El capbreu de Castellbisbal. Estudi filològic i lingüístic d'un text català antic*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1984.

19 ACB, *Liber Antiquitatum*, IV, doc. 186. Josep Moran, *El capbreu de Castellbisbal. Estudi filològic i lingüístic d'un text català antic*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1984.

20 Josep Maria Font i Rius, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, Madrid-Barcelona, CSIC, 1969, p. 95-96.

21 Pere Ortí i Gost, "L'explotació d'una renda rial: els molins del rec comtal de Barcelona fins al segle XIII", dins Manuel Sánchez Martínez (comp), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, 1993, p. 243-273.

22 Estan documentats nombrosos molins al Besòs (Montcada) i Ripoll (Ripollet i Cerdanyola). Les aigües del Ripoll, concretament, alimentaven la sèquia monar que discorria de Sabadell a Montcada i imposava un nombre considerable de moles.

- 23 ACA, C, pergami 502 d'Alfons I.
- 24 ACA, C, pergami 560 d'Alfons I.
- 25 Pere Ortí i Gost, *L'exploració d'una renda reial: els molins del rec comtal de Barcelona fins al segle XIII*, p. 250.
- 26 ACA, Sant Joan de Jerusalem, Armari 1 de Barcelona, pergami 66. Document transcrit per Joaquim Miret i Sans, *Les cases de Templers i Hospitalers en Catalunya. Aplech de noves i documents històrics*, Barcelona, 1910, p. 228-229.
- 27 ACA, C, pergami 310 de Pere I.
- 28 ACB, Pia Almoïna, pergami 4-82-70.
- 29 ACA, Fons Monistrol, pergami 19.
- 30 ACA, C, pergami 314 de Pere I.
- 31 ACA, C, pergami 359 de Jaume I.
- 32 ACA, Fons Monistrol, pergami 72.
- 33 ACA, Fons Monistrol, pergami 88.
- 34 ACA, C, pergami 1318 de Jaume I.
- 35 ACA, Fons Monistrol, pergami 122.
- 36 ACA, C, Registre 14, folis 34v-36r.
- 37 ACA, C, pergami 1804 de Jaume I.
- 38 ACA, C, pergami 1919 de Jaume I.
- 39 ACA, C, Registre 37, foli 71r.
- 40 L'any 1272 el rei concedí una autorització semblant a l'abat de Sant Cugat del Vallès, per construir una sèquia en el delta (ACA, Monacals, Benedicgtins, pergami 1502).
- 41 ACA, C, pergami 1156 de Jaume I.
- 42 ACA, C, Registre 14, folis 34v-36r.
- 43 ACA, C, pergami 1846 de Jaume I.
- 44 ACA, C, pergami 759 de Jaume I.
- 45 ACA, C, pergami 8 de Jaume II.
- 46 ACB, Pia Almoïna, pergami 4-63-2.
- 47 Els molins cubers o de cup es va estendre per la Catalunya Vella a partir del segle XII provinents d'Al-Andalus. Eren molins de turbina impulsats per la força de l'aigua que queia de la bassa a través d'una xemeneia o tub de pedra anomenat *cup*, que podia arribar a tenir una alçada de cinc metres. Aquest sistema permetia incrementar la potència del salt, i com a conseqüència la del molí, en rierols de cabal escàs.
- 48 ACA, C, Registre 13, foli 279r.
- 49 Assumpta Armengol i Musset, *Molins de Rei. Notes històriques, documentació i bibliografia*, p. 10-11.
- 50 ACA, C, pergami 238 de Jaume II.
- 51 ACA, C, pergami 691 d'Alfons I.
- 52 ACA, C, pergami 6 de Jaume I.
- 53 ACA, C, pergami 482 de Jaume I.
- 54 ACA, C, pergami 1157 de Jaume I.
- 55 ACA, C, pergami 1184 de Jaume I. Document transcrit per A. Huici, *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador. Años 1217 a 1253*, p. 507.
- 56 ACA, C, pergami 1749 de Jaume I.
- 57 ACA, C, Processos en Quart, 1372 C. Document transcrit a Josep Maria Font i Rius, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, Madrid-Barcelona, CSIC, 1969, p. 462-464.
- 58 ACA, Monacals, Sant Cugat del Vallès, carpeta 4, pergami 1432.
- 59 ACA, C, pergami 2177 de Jaume I.
- 60 Segons es desprèn de diverses capbreuacions de 1374 (ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, folis 91r. i 92r.
- 61 Pere de Sitjar cobrava també una renda de 60 quarteres d'ordi dels molins reials. ACA, C, Registre 19, foli 179v. ACA, C, pergami 216 de Pere II.
- 62 ACA, C, pergami 228 de Jaume II.
- 63 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 189v.
- 64 ACA, C, pergami 236 de Pere II.
- 65 ACA, C, pergami 247 d'Alfons II.
- 66 AHMB, Consell de Cent, Lletres reials originals, caixa 1, sèrie A, carta 2.
- 67 Real Academia de la Historia, *Cortes de los Antiguos Reinos de Aragón Valencia y Principado de Catalunya*, I, p. 152.
- 68 ACA, C, pergami 218 de Pere I.
- 69 ACA, C, pergami 85 de Jaume I.
- 70 ACB, Liber Antiquitatum, IV, document 204, foli 75r.
- 71 ACA, C, pergami 246 de Jaume I.
- 72 ACA, C, pergami 258 de Jaume I.
- 73 ACA, C, pergami 1892 de Jaume I.
- 74 ACA, C, pergami 2045 de Jaume II.
- 75 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 635, folis 11r-13v.
- 76 Manuel Rovira i Solà, "La construcció del pont de Sant Boi de Llobregat (1278-1315)", *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez*, Barcelona, 1989, p. 333-347.
- 77 ACA, C, pergamins 234 i 235 de Pere I.
- 78 ACA, C, Registre 213, foli 190v. i ss.
- 79 ACA, C, Registre 213, foli 190v. i ss.
- 80 ACA, C, Registre 213, foli 190v. i ss.
- 81 ACA, C, Registre 222, folis 117r-117v.
- 82 ACB, Pia Almoïna, pergami 4-59-16.
- 83 ACA, C, Registre 482, foli 74r.
- 84 ACA, C, Registre 484, folis 114r-114v.
- 85 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 596, foli 36r.
- 86 AHMB, *Llibre Vermell*, folis 141r-142v.
- 87 Sílvia Gassiot Pintori, "Herència i mercat de la terra: l'accés a la propietat del domini de Cervelló segons el capbreu de 1374-1377", dins Manuel Sánchez Martínez (comp), *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, 1993, p. 74-76.
- 88 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 613, folis 37r. i ss.
- 89 ACA, C, Processos en Quart, 1372C.
- 90 Maria Lledó Barrera; Anna Duran; Josefa Huertas, *El molí fluvial de Santa Coloma de Cervelló*, "Plec locals d'història", 1, Ajuntament de Santa Coloma de Cervelló, 1994.

- 91 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 16r.
- 92 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 26r.
- 93 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 61r.
- 94 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 128r.
- 95 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 92r.
- 96 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 59r.
- 97 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 108r.
- 98 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 318, foli 108r.
- 99 Biblioteca de Catalunya, Sèrie General d'Arxiu, lligall 773, document 11992.
- 100 ACA, C, pergami 2677 de Jaume II. ACA, C, Registre 998, folis 104r-107v.
- 101 Assumpta Armengol i Solé, *Molins de Rei. Notes històriques, documentació i bibliografia*, Molins de Rei, 1986. Josefina Mutgé, "Pedro de Arborea, Constanza de Saluzzo y Molins de Rey", *Anuario de Estudios Medievales*, 7 (1970-1971), p. 661-675.
- 102 Ferrer Ballaró, jove, i Berenguer de Lacera van comprar les rendes d'un any dels molins, el 1270, per 3.400 sous (ACA, C, pergami 2030 de Jaume I). En qualitat d'arrendataris, els germans Guillem i Ferrer Ballaró van pagar l'any 1282 a Sibilla de Bassà la renda de 1.000 sous que li havia concedit el rei sobre els molins (ACB, Pia Almoïna, pergami 4-63-49). El 1293 Guillem Ballaró vivia a Molins de Rei i pagava el cens de dos morabatins per unes cases de la vila (ACA, C, pergami 238 de Jaume II). El 1341 un altre Guillem Ballaró era nomenat batlle de Molins de Rei per Constanza de Saluzzo, jutgesa d'Arborea (Josefina Mutgé, *Pedro de Arborea, Constanza de Saluzzo y Molins de Rey*, p. 675). Segons un capbreu de l'any 1413, els hereus de Pere Ballaró havien succeït els Durfort en l'ofici de la "rescloseria" o manteniment de la resclosa del Llobregat (ACA, C, Varia, registre 444).
- 103 ACA, C, Reg. 142, foli 182r.
- 104 ACB, Pia Almoïna, pergami 4-63-38.
- 105 ACB, Pia Almoïna, pergami 4-63-34.
- 106 Claude Carrère, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona, Curial, 1975, I, p. 473-474.
- 107 AHPB, Tomàs Bellmunt, protocol 79/3, folis 82v-83r.
- 108 AHMB, Llibre del Consell 1399-1412, I-28, foli 43.
- 109 ACA, C, Varia, document 444.
- 110 Assumpta Armengol i Solé, *Molins de Rei. Notes històriques, documentació i bibliografia*, Molins de Rei, 1986
- 111 AHPB, Joan Ferrer (major), protocol 104/13.
- 112 Jordi Amigó i Barbeta, "El molí fariner de Can Batlle. Segles XV-XX", *Simposi Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern*, Diputació de Barcelona, 1989, p. 163-170.
- 113 Biblioteca de Catalunya, Sèrie General d'Arxiu, lligall 773.
- 114 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 873, foli 19r.
- 115 ACA Batllia General de Catalunya, volum 71, folis 168v-169v.
- 116 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 665, foli 77r.
- 117 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 71, folis 101v-1103r.
- 118 ACA, Batllia General de Catalunya, classe 2ª D2, foli 18r-18v.
- 119 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 665, folis 62v-63r.
- 120 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 72, folis 118v-119v.
- 121 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 876, folis 144r-144v.
- 122 AHPB, Joan Sallent, Manual 1467-1470.
- 123 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 665, foli 77r.
- 124 ACA, Batllia General de Catalunya, volum 1007, foli 56v.
- 125 AHPB, Antoni Joan, protocol 187/32.
- 126 AHPB, Bartomeu Requesens, protocol 203/91.
- 127 Dietari de l'Antich Consell Barceloní, III, p. 407-408.
- 128 AHPB, Joan Miravet, protocol 228/8.
- 129 ACA, C, Registre 3889, foli 34r.
- 130 Josep Fernández Trabal, "El riu Llobregat en l'etapa pre-industrial", *Les veus del riu*, Generalitat de Catalunya, 1998, p. 116-135.